

**Masarykova univerzita
Filozofická fakulta**

Katedra divadelních studií

Bakalářská diplomová práce

2016

Mgr. Martin Langhans

**Masarykova univerzita
Filozofická fakulta**

Katedra divadelních studií

Teorie a dějiny divadla

Martin Langhans

**Divadelní aspekty soudního jednání –
Proces s Miladou Horákovou**
Bakalářská diplomová práce

Vedoucí práce: Mgr. Martina Musilová, Ph.D.

2016

*Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval/a
samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.*

.....
Martin Langhans

Chtěl bych poděkovat doktorce Martině Musilové za trpělivost, odborné vedení a cenné rady, jež mi při psaní této práce poskytla.

Obsah

Úvod.....	1
1. Právo jako předmět teoretického zkoumání	3
1.1 Pojem práva	3
1.2 Původ práva.....	4
2. Předpoklady performativního obratu v právu.....	6
3. Soudní proces jako rituál?	12
4. Proces s Miladou Horákovou a spol.	26
4.1 Politické změny a změny v právu po únoru 1948	28
4.2 Politický proces a legitimita.....	32
4.3 Soudní jednání jako narativ, právo a jazyk, propaganda	35
4.4 Politický proces a symbolický svět	38
4.5 Problém procesu jako inscenace a kulturní performance.....	42
Závěr.....	52
Summary	53
Použité zdroje a bibliografie	54

Úvod

Když Richard Schechner v úvodu k zářijovému číslu časopisu *The Drama Review* z roku 1973¹ definoval sedm oblastí, v nichž se střetávají teorie performativity a společenské vědy, právo ani právní vědu do výčtu vědních oborů a disciplín, jejichž styčné body by podle něj měly být blíže prozkoumány z hlediska teorie performativity, nezahrnul. Schechner jmenoval psychologii, sociologii, antropologii, psychoterapii, teorii komunikace, etologii a sémiotiku². Zatímco prakticky ve všech výše jmenovaných vědních oborech se odehrál tzv. performative turn, teorie performativity a právo se dosud (až na drobné výjimky) neodvážily setkat. V této práci se o nástin takového setkání pokusím. Budu při tom vycházet z teorie performativity jak ji pojímá Richard Schechner³, z širšího sociologicky-teatrologického pojetí divadla jako kulturního modelu konstituovaného především německou teatrologií⁴ a z konceptu sociální a kulturní performance.⁵ Doplním je o výsledky sociologicky orientovaného výzkumu Ervinga Goffmana⁶ a budu je konfrontovat s výzkumy v oblasti sociologie práva a právní antropologie.

V první části práce nastíním teoretická východiska pro zkoumání práva z hlediska divadelní vědy. To si samozřejmě vyžádá i exkurs do oblastí, jako jsou filozofie práva, sociologie práva a antropologie práva, či civilní a trestní právo procesní. Právě posledně jmenovaná odvětví práva jsou totiž oblasti, které jsou z hlediska teatrality a performance nejzajímavější. V další části práce se pokusím tento koncept aplikovat na jeden z nejznámějších a zároveň nejdůležitějších soudních procesů v české historii – proces s Miladou Horákovou.

Cílem práce (i vzhledem k jejímu rozsahu) je – spíše než podat vyčerpávající výklad o styčných bodech práva a divadelní vědy – postihnout a popsat některé souvislosti, které mohou představovat pro výzkum teatrality a performativity novou, dosud téměř

¹ *The Drama Review: TDR*. Cambridge, MA: MIT Press, 1973, roč. 17, č. 3, (Theatre and the Social Sciences), s. 3-4

² *ibid.*

³ SCHECHNER, Richard. *Performance studies: an introduction*. 2nd ed. New York: Routledge, 2006

⁴ FISCHER-LICHTE, Erika. 2005. *Divadelnost/teatralita a inscenace*. In Roubal, Jan (ed.). *Souřadnice a kontexty divadla: antologie současné německé divadelní teorie*. Praha: Divadelní ústav, 2005. s. 129– 134.

⁵ MILTON Singer. *When a Great Tradition Modernizes: An Anthropological Approach to Indian Civilization*. New York: Praeger, 1972; ALEXANDER, Jeffrey C, Bernhard GIESEN a Jason L MAST. *Social performance: symbolic action, cultural pragmatics, and ritual*. New York: Cambridge University Press, 2006

⁶ GOFFMAN, Erving. *Všichni hrajeme divadlo: sebezprezentace v každodenním životě*. Vyd. 1. Praha: Nakladatelství Studia Ypsilon, 1999

neprobádanou oblast, a z hlediska těchto souvislostí nahlédnout právo nejen jako společenský normativní systém, ale rovněž jako sociologický fenomén, jehož existence je spjata s obecnými principy performativity, performativitou slova, znakovostí a ostenzí a jež je v jedné ze svých součástí – soudním jednání těsně spjat s rituálem.

1. Právo jako předmět teoretického zkoumání

V následující kapitole shrnu vybrané názory na pojem práva, na jeho původ, vznik a úlohu ve společnosti. Z oblastí právní vědy, filozofie práva, sociologie práva a právní antropologie jsem vybral ty přístupy, jež umožňují vytvořit spojnici mezi vyjmenovanými vědními obory zaměřenými na jednotlivé aspekty práva a divadlem v tom smyslu, jak jsem jej vymezil v úvodu.

1.1 Pojem práva

Obecně přijímaná a jednotná definice práva neexistuje. V současné teorii práva naopak panuje relativní shoda na tom, že právo je multidimenzionální fenomén, jež jednoduchou definicí popsat nelze.⁷ Pokusy o definici práva jsou vždy spjaty s některým z myšlenkových proudů filozofie práva a většinou příliš akcentují jen jeden z aspektů práva podle toho, jakým směrem je onen myšlenkový proud orientován. Jørgensen uvádí, že pokoušet se o všeobecně platnou definici práva je bezcenné a že právo je třeba definovat podle těch vztahů, jichž se týká⁸. I přesto má většina definic práva společné prvky⁹. Jsou jimi:

- společenský normativní systém – všeobecně platný systém pravidel chování
- moc pravidla vytvářet, kontrolovat jejich dodržování a případně trestat jejich porušení
- závaznost a vynutitelnost – pravidla chování mají být dodržována a jejich dodržování lze vynutit (právě těmito vlastnostmi se právo odlišuje od jiných společenských normativních systémů)
- účel, jehož má být za pomoci těchto pravidel dosaženo, a zájem, k jehož ochraně tato pravidla slouží
- alternativně i právotvorná vůle (viz dále)

Pro potřeby této práce proto vycházím z definice E. Adamsona Hoebela, antropologa majícího blízko k americkému právnímu realismu, podle něž „společenská norma je právem, pokud je její zanedbání nebo porušení pravidelně spojeno se skutečným nebo hrozícím

⁷ GERLOCH, Aleš. *Teorie práva*. 6., aktualiz. vyd. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2013, s. 21, či ZIPPELIUS, Reinhold. *Das Wesen des Rechts: eine Einführung in die Rechtstheorie*. 6. Aufl. Stuttgart: Kohlhammer, 2012, či HART, Herbert L. A. *The concept of law*. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press, 1994. Clarendon law series.

⁸ JØRGENSEN, Stig. *Reason and reality*. Aarhus: Aarhus University Press, 1986. Acta Jutlandica, 62, s. 65-79

⁹ KNAPP, Viktor. *Teorie práva*. Vyd. 1. Praha: C.H. Beck, 1995. Beckovy právnické učebnice, s. 46

použitím síly jednotlivcem nebo skupinou, která disponuje společensky uznaným privilegiem tak jednat.“¹⁰ Tato definice tak (na rozdíl od jiných definic zdůrazňujících existenci společenských institucí, které právo vynucují) postihuje i právo v těch předstátních společnostech, kde se instituce dohlížející nad dodržováním práva doposud neustavily.¹¹ Hoebelova definice, která je (tak jako mnoho dalších) založena na popisu pojmových znaků práva, však neříká nic o jeho původu. Lze z ní ale dovodit, že právo je odvozeno od společenských norem, jež by měly být založeny spíše na dohodě ve společnosti než na moci malé skupiny jednotlivců.

1.2 Původ práva

Problematika původu práva je ve filozofii práva spojena s přirozenoprávním pohledem na právo (jusnaturalismem) a s právním pozitivismem.

Zjednodušeně řečeno, jusnaturalismus mimo existence platného (tzv. pozitivního) práva, tedy práva, jež bylo vytvořeno státem, uznává i existenci práva přirozeného, které je na státní a jakékoli jiné společenské moci nezávislé, je platné všeobecně a je pozitivnímu právu nadřazené.¹² Naproti tomu podle juspozitivismu, v jehož centru stojí otázka legality, jsou právem jen ty normy, které jsou uznány státem. Právní pozitivismus existenci přirozeného práva popírá, případně zkoumání práva existujícího mimo právo pozitivní vyhrazuje jiným oborům – teologii, etice, praktické morálce. Právní věda by se podle právních pozitivistů měla zabývat jen právem pozitivním.

Jusnaturalismus zažil největší rozmach v 17. a 18. století a je úzce spjat s teorií společenské smlouvy a otázkou legitimacy práva.¹³ Ve středověku bylo na „přirozené“ právo nahlíženo (samozřejmě pod vlivem teologie) jako na projev boží vůle (tzv. *ius divinum*), jehož podstata není člověkem poznatelná a postižitelná – člověk je může vnímat jen

¹⁰ „A social norm is legal if its neglect or infraction is regularly met, in threat or in fact, by the application of physical force by an individual or group possessing the socially recognized privilege of so acting.” in HOEBEL, Adamson E. *The law of primitive man: a study in comparative legal dynamics*. Harvard, Massachusetts: Atheneum, 1954, s. 28

¹¹ Jako příklad takové společnosti uvádí Friedman Eskymáky, kteří neznají soud jako instituci. V případě, že nějaký člen komunity představuje hrozbu pro její bezpečnost, například vrah, může se kterýkoli člen komunity rozhodnout, že bude jednat – vydá se za všemi dospělými muži, s nimiž jednotlivě pohovoří, a pokud všichni souhlasí, že vrah by měl zemřít, je mu dovoleno vraha zabít, aniž by se musel obávat krevní msty ze strany vrahovy rodiny. Viz FRIEDMAN, Lawrence M. *The legal system: a social science perspective*. New York: Russell Sage Foundation, c1975, s. 6-7

¹² Idea přirozeného práva jako práva splývajícího se spravedlností je však mnohem starší (řecké termíny „diké“ a „dikaion“ znamenaly jak právo, tak spravedlnost).

¹³ GERLOCH, Aleš. *Teorie práva*. 6., aktualiz. vyd. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2013, s. 206 an.

zprostředkovaně (je mu zjevováno či předáno). Přirozenému právu se tedy přisuzoval božský základ. S příchodem reformace, která oslabila vliv katolické teologie i v oblasti úvah o právu, vznikla koncepce naturalistická, která přirozené právo zbavila božského aspektu. Tato deistická koncepce přirozeného práva pak vyústila ve vznik koncepce racionalistické, která původ přirozeného práva spatřovala v rozumu a úplně je desakralizovala. Ve stejné době se také rozvinuly ideje svobody člověka a rovnosti lidí založené na teorii společenské smlouvy¹⁴ (na rozdíl od teorie smlouvy poddanské a učení o trojím lidu). Teorie společenské smlouvy zároveň poskytla nové vysvětlení existence státu.¹⁵

¹⁴ Počátky teorie společenské smlouvy je však možné hledat už u sofistů či epikurejců a Francisca de Vitorii (scholastická renesance).

¹⁵ Kontraktualisté (Hugo Grotius, Thomas Hobbes, John Locke, Charles Louis Montesquieu a Jean-Jacques Rousseau) vytvořili myšlenkový koncept, podle něž se lidé v tzv. přirozeném stavu dohodli, že vytvoří stát a budou společně žít ve stavu občanském, což jim přinese výhody – především bezpečnost.

2. Předpoklady performativního obratu v právu

V *Estetice performativity* vyslovila Erika Fischer-Lichte názor, že „první performativní obrat vnesly do evropské kultury 20. století již výzkum rituálu a založení divadelní vědy –, a ne až příklon k teorii performativity v kultuře v šedesátých a sedmdesátých letech.“¹⁶ Změna hierarchie mýtu a rituálu, kterou Fischer-Lichte zmiňuje a v níž vidí paralelu k převrácení pozic dramatického textu a představení, má svůj protějšek i v uvažování o právu. Nedošlo k ní však na poli právní vědy, ale v oborech, které zkoumají právo převážně z jiných než normativních hledisek – v sociologii práva a v antropologii práva. Zatímco v sociologii práva tato změna vyústila „pouze“ ve vytvoření jednoho názorového proudu, v antropologii se manifestovala výrazněji a de facto umožnila vznik antropologie práva v dnešní podobě.

Sociologie práva se věnuje především zkoumání vztahu práva a společnosti, mechanismu působení práva ve společnosti a funkci a práva ve společnosti.¹⁷ Vyrostla na filozofických základech, které položily osvícenci hlásící se k jusnaturalismu. Jako samostatná vědní disciplína vznikla v podstatě až ve 20. století. Vyvíjela se při tom ve dvou liniích. První má svůj původ v klasické sociologii, v níž se rozvinula pod vlivem teze, že o právu v jeho sociálním kontextu nelze uvažovat jen jako o jednom z mnoha normativních systémů. Současně došlo k rozvoji zkoumání tvorby práva a jeho faktického působení ve společnosti i v rámci právní vědy. Relativně samostatně se vyvíjela sociologie práva ve Spojených státech, a to s ohledem na rozdíl právních kultur.

Onen „první performativní obrat“ v sociologii práva představují zejména dva právníci, kteří, ačkoli pocházeli z rozdílných právních kultur (angloamerické a kontinentální), dospěli k obdobným závěrům.

Roscoe Pound, pozdější děkan Harvard Law School, publikoval v roce 1910 článek nazvaný *Law in Books and Law in Action*¹⁸, v němž vyzýval ke zkoumání právního povědomí a chování a varoval před „sakralizací“ právních textů.¹⁹ Jednalo se vlastně o první reakci právní vědy na dramatické společenské změny, které se ve Spojených státech v té době

¹⁶ FISCHER-LICHTE, Erika. *Estetika performativity*. Vyd. 1. Mníšek pod Brdy: Na konáři, 2011. Teorie (Na konáři), s. 41

¹⁷ VEČEŘA, Miloš a Martina URBANOVÁ. *Sociologie práva*. 2., upr. vyd. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2011

¹⁸ POUND, Roscoe. *Law in Books and Law in Action*. 44 *American Law Review*, r. 1910, s. 12-36s. 36

¹⁹ „Let us not become legal monks. Let us not allow our legal texts to acquire sanctity and go the way of all sacred texts... For the word remains, but man changes.“ *ibid.*

odehrávaly – změna orientace ekonomiky ze zemědělské na industriální, rychlý růst počtu obyvatel, imigrace atd. Zatím co jiné společenské vědy tyto změny zaznamenaly a reflektovaly je, právní věda k nim mlčela. Law in action představuje „jakékoli rozhodnutí, jednání nebo dohodu, uskutečněnou jednotlivci nebo organizacemi, jejichž právní následky mohou být relevantní a mohou mít vliv na způsob rozhodování.“²⁰ Pound cílil především na soudce, po nichž požadoval, aby nelpěli na „právu v knihách“ (v systému angloamerického práva myšleno samozřejmě precedenty, nikoli zákony), ale snažili se poznat právo, jaké vnímá a potřebuje měnící se společnost, a jemu své rozhodování přizpůsobili (nikoli však podřídili).

V Evropě, oblasti kontinentálního práva, jehož základ tvoří převážně psané prameny práva – zákony, představovalo obdobný obrat dílo Eugena Ehrlicha, rakouského právníka a romanisty patřícího k zakladatelům právní sociologie. Ehrlich v roce 1913 zavedl pojem „lebendes Recht.“²¹ Užil jej pro označení práva, jež „není právními větami pevně stanovené [...], a přece ovládá život. Zdrojem jeho poznání jsou především moderní listiny, ale také pozorování života, obchodu, chování, jednání a způsobů života, zvyků a obyčejů.“

Zatímco Robertson Smith, jehož cituje Fischer-Lichte²², obrací pozice pozic mýtu a rituálu, Ehrlich převrací pozice právní fakticity a právní normativity.²³ Odvrací se od zkoumání pozitivního práva (psaného, kodifikovaného, normativního) k právu, které sice jako takové kodifikované není, ale lidé podle něj jednají. Ehrlichovy názory se staly základem amerického právního realismu – hnutí, jež mimo jiné zdůrazňuje význam jiných než právních faktorů (etických, psychologických, ekonomických či politických) při soudním rozhodování.²⁴

Při zkoumání práva ze sociologického hlediska se obzvláště v prostředí angloamerického práva, někdy více, jindy méně, uplatní i poznatky získané při studiu divadla

²⁰ cit. dle CLUNE, Bill. *Law in action and law on the books: A primer*. dostupně online na <https://newlegalrealism.wordpress.com/2013/06/12/law-in-action-and-law-on-the-books-a-primer/>

²¹ doslova „žijící, živoucí právo“. EHRlich, E. *Fundamental principles of the sociology of law*. New York: Arno Press, 1975, s. 5

²² supra note 16, s. 40

²³ „Lebendes Recht sind nur diejenigen Rechtsnormen, die in der Rechtspraxis durchgesetzt werden können. Sollensordnung und Seinsordnung müssen hier identisch sein. Lebendes Recht ist geltendes Recht, das wirksam ist. Denn Normativität ohne Faktizität ist totes Recht (d.h. normativ geltendes Recht, das nicht oder nicht mehr durchgesetzt wird paper rule), und Faktizität im Gegensatz zu Normativität ist Unrecht.“ cit. dle REHBINDER, Manfred. *Rechtssoziologie*. 4., neu bearbeitete Aufl., München: Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 2000, s. 2

²⁴ Představiteli amerického právního realismu jsou např. Oliver Wendell Holmes, Jerome Frank či Karl Llewellyn.

(ve smyslu vymezeném v úvodu této práce), neboť určitá část rozhodování v rámci soudního řízení je v tomto systému práva svěřena laické porotě, kterou se strany sporu snaží přesvědčit např. o vině či nevině obžalovaného. Z této oblasti ostatně pocházejí i první studie pojednávající o soudním procesu jako „formě divadla“ či o „soudním divadle“, které používají pro jeho popis pojmy jako „drama“ či „ceremonie.“²⁵

V době, kdy Pound publikoval svůj článek a Ehrlich *Základy sociologie práva*, antropologie práva v podstatě neexistovala. Za první dílo právní antropologie je považováno *Ancient Law*, jež v roce 1861 publikoval anglický komparatista sir Henry Sumner Maine, který se zabýval souvislostí římského práva s vývojem antické společnosti a jeho vztahem k modernímu právu. Jeho přístup ke zkoumání práva akcentoval evoluční hledisko (používá pojmy jako „pre-law“ a „proto-law“).

S rozvojem antropologie jako takové bylo zkoumání funkce práva v západní společnosti přenecháno sociologii práva a evoluční hledisko zkoumání vývoje práva bylo postupně nahrazeno hlediskem antropologickým. Pozornost antropologie práva se zaměřila na společnosti, v nichž právo není institucionalizované – neexistuje v nich zákonodárny sbor, který by tvořil právo, soud, který by podle tohoto práva rozhodoval spory, ani organizovaná státní moc, která by na tyto činnosti dohlížela. I v těchto společnostech je však možné hovořit o existenci práva jako o souboru pravidel regulujících chování, o dodržování a porušování práva, o výkonu práva atd.

Krok směrem k performativnímu obratu v antropologii práva představuje v podstatě již dílo Bronisława Malinowskiho, který dospěl k závěru, že v jednoduše organizovaných společnostech (a nejen v nich, jak se později ukázalo) by právo mělo být definováno podle své funkce a nikoli podle formy, že by mělo dojít ke zkoumání sociální reality a kulturních mechanismů, které při vynucování práva působí.²⁶ I v tomto tvrzení je patrný odklon od „práva jako mýtu“ směrem k živému právu, k jeho manifestaci, k realitě práva, k „právu jako rituálu“.

²⁵ ARNOLD, Thrumen Wesley *The folklore of capitalism*. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers, c2010, BALL, Milner. S. *The promise of American law: a theological, humanistic view of legal process*. Athens: University of Georgia Press, c1981, BURNS, R. P. *A theory of the trial*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1999.

²⁶ Úvod k HOGBIN, Herbert Ian. *Law and Order in Polynesia*. London, 1934

Hoebel, jehož definici práva jsem již citoval, se domnívá, že právo má ve všech společnostech (i v těch nejjednodušeji organizovaných) čtyři základní funkce:²⁷

- 1) definuje společenské vztahy a určuje společensky akceptované chování, čímž zaručuje, že jednotlivci i skupiny jsou alespoň minimálně integrováni do společnosti
- 2) přeskupuje moc a určuje, kdo je ve společnosti privilegován vykonávat fyzické násilí, určuje efektivní sankce, které je možné použít za účelem dosažení společensky žádoucích cílů
- 3) reguluje proces rozhodování sporů
- 4) redefinuje vztahy mezi jednotlivci a skupinami podle měnících se podmínek, zajišťuje adaptabilitu

Hoebel rovněž poukázal na to, že právo při plnění těchto funkcí přebírá mechanismy působení z jiných oblastí společenského života.²⁸ Takovou oblastí je primárně náboženství. Již jsem se zmínil i o jusnaturalismu, který před nástupem osvícenství spatřoval zdroj morálky a legality v *ius divine*, jež bylo definováno náboženstvím (viz např. názory sv. Augustina na původ práva v jeho spisu *De civitate Dei*).

Zatímco souvislosti současného práva a náboženství byly zastřeny vývojem právní vědy, v jednoduše organizovaných společnostech je tato souvislost evidentní. Náboženství a právo jako normativní systémy v nich totiž (zdánlivě) splývají. Skřejpek, jehož monografie se zabývá právě dobře zdokumentovaným vývojem práva v antickém Říme, k tomu uvádí: „Římských náboženských představ nebyla pochopitelně ‚ušetřena‘ žádná oblast římského práva a promítaly se tedy jak do práva soukromého, i veřejného [...].“²⁹ „Nejenže v sobě právo obsahovalo náboženské prvky, ale také náboženství obsahovalo právní aspekty. Nebyly to tedy od sebe oddělené sféry [...].“³⁰ Skřejpek v citované monografii popisuje, jak se v římském právu měnil postih protiprávního jednání.³¹ Zpočátku byl tento postih ponechán na vůli jednotlivce – na soukromé pomstě (*talio*), do níž státní moc téměř nezasahovala. Její výkon byl otázkou zvyku, který vycházel z římského náboženství a z představy, že kdyby byla pomsta vykonána proti náboženským pravidlům, stihl by mstitele boží hněv (*ira*

²⁷ HOEBEL, Adamson E. *The law of primitive man: a study in comparative legal dynamics*. Harvard, Massachusetts: Atheneum, 1954, s. 275

²⁸ supra note 26

²⁹ SKŘEJPEK, Michal. *Ius et religio: právo a náboženství ve starověkém Římě*. 1. vyd. Pelhřimov: Vydavatelství 999, 1999, s. 6

³⁰ idem, s. 10

³¹ supra note 29, s. 11 an.

deorum). Posléze byla osobní pomsta nahrazena soudním řízením, které však bylo rovněž založeno na náboženských tradicích. Vznikl tak nejstarší typ soukromoprávní „žaloby“ tzv. legisakčního procesu – legis acito sacramento, jež byla v podstatě formální přísahou učiněnou bohům, že nárok mstitele na pomstu je oprávněný. Znění žaloby bylo třeba přednést doslova a bezchybně (jako u modliteb), jakákoli chyba ve znění legisakce (překnutí, zakoktání či nechtěné zopakování) měly za následek, že žalobce spor prohrál. Tento druh legisakce se pak začal uplatňovat jako obecný typ žaloby pro soukromoprávní žalobní nároky z deliktů a později i pro tzv. nároky v dobré víře. Nahrazen byl až ve třetím století před naším letopočtem, když přestal stačit potřebám měnící se římské společnosti.

Římské právo a náboženství se prolínaly i v oblasti ukládaných trestů. Za některá profánní provinění byly ukládány sakrální tresty – příkladem budiž consecratio capitis et bonorum (zasvěcení osoby a majetku pachatele některému z bohů), které bylo ukládáno již od počátku republiky za pokus o znovunastolení království a které prakticky znamenalo ztrátu právní osobnosti a propadnutí majetku.

Zajímavou studii týkající se spojitosti práva a náboženství publikoval již v roce 1937 Evan Evans-Pritchard.³² Analyzuje v ní úlohu šamanismu, nadpřirozena a magie v životě afrického kmene Azande. Právě prostřednictvím magie a šamanismu dochází v tomto kmeni k „aplikaci práva“ při řešení sporů. Evans-Pritchard se tak dotkl poměrně oblíbené oblasti studia právní antropologie – konfliktu. Ukázalo se totiž, že i v předstátních společnostech musí právo zahrnovat nějakou formu regulativního chování, aby se mohlo udržet a prosazovat. Studium řešení sporů umožňuje lépe poznat samotný systém práva v těchto společnostech.

Zkoumáním nejrůznějších metod rozhodování sporů v předstátních společnostech a jejich analýzou se zabývala celá řada právních antropologů. V podrobnostech však odkazují na monografii Simona Robertse, která obsahuje detailní popis mnoha různorodých způsobů řešení sporů.³³ Při studiu jejich popisu přitom nelze přehlédnout jejich rituální charakter.

Catherine Bell³⁴ charakterizuje rituál v tom nejširším slova smyslu („ritual-like action“) za pomoci šesti znaků, jimiž jsou: formalismus, tradicionalismus, neměnnost,

³² EVANS-PRITCHARD, Edward. *Witchcraft, oracles, and magic among the Azande*. 1st pub. Oxford: Clarendon, 1976

³³ ROBERTS, Simon. *Order and dispute: an introduction to legal anthropology*. 2nd ed. New Orleans, Louisiana: Quid Pro Books, 2013. Classics of law and society series.

³⁴ BELL, Catherine. M. *Ritual theory, ritual practice*. New York: Oxford University Press, 2009, s. 138-169

ovládání pravidly, náboženská symbolika a performance³⁵. Všechny tyto prvky jsou přítomny i v procesu rozhodování sporů. Jeho průběh je vždy formalizovaný a vychází z tradice, je po určitou dobu téměř neměnný a ovládaný stabilními pravidly, podle nichž jeho aktéři musejí jednat. Zdánlivě problematické hledisko náboženské symboliky je v předstátních společnostech naplněno téměř vždy, neboť, jak jsem uvedl výše, normy náboženské a normy právní v takových společnostech splývají (jeho naplnění je v těchto typech společnosti nejvíce patrné, když je výsledek sporu určen projevem nějaké nadpřirozené síly – orákula či božstva). A hovořit lze bez pochyby i o performanci, pokud ji budeme chápat v tom smyslu, v jakém ji chápe např. Schechner³⁶.

Troufám si tvrdit, že v určité míře zůstaly všechny tyto prvky zachovány i v soudním procesu, jak jej známe z dnešního kontinentálního a angloamerického práva. I tento proces je stále svého druhu rituálem, nebo je s ním přinejmenším těsně spjat.

³⁵ Termín „performance“ jsem záměrně nepřeložil. V jakém smyslu jej Bell používá, vyložím dále. Její definici rituálu, ačkoli je z hlediska performativity poměrně „přísná“ jsem vybral právě proto, abych dokázal, že soudní proces splňuje i kritéria těch antropologů, kteří ke konceptu performativity přistupují dostatečně kriticky – takovou autorkou je i Catherine Bell, jež preferuje strukturálně-funkcionalistický přístup k rituálu.

³⁶ SCHECHNER, Richard. Performance studies: an introduction. 2nd ed. New York: Routledge, 2006

3. Soudní proces jako rituál?

Moderní soudní proces, představuje vysoce institucionalizovanou formu řešení sporu, jehož cílem je z obecného hlediska umožnit realizaci práva i v situacích, kdy vznikne konflikt – spor o právo. Zaměřím se nyní na performativní charakter tohoto procesu, a to především jedné jeho části – soudního jednání, tedy té části soudního řízení, která se odehrává v jednacím síni. Nebudu přitom rozlišovat, zda se jedná o rozhodování sporů mezi jednotlivci (proces civilní), či o proces řešení konfliktu mezi jednotlivcem a společností (proces trestní). Oba procesy totiž vykazují základní společné rysy.

Metody řešení sporů, ať už jde o spory mezi jednotlivci navzájem či mezi jednotlivci a společností, je možné obecně rozdělit do dvou skupin (vyskytují se však i kombinace obou způsobů). Toto rozdělení je univerzální – má svou platnost jak v předstátních společnostech, tak ve společnostech s rozvinutým právním systémem.³⁷ Spor lze řešit dvěma způsoby:

- 1) strany sporu buď rozhodnou spor samy (například prostřednictvím nějaké formy vyjednávání), což však neznamená, že by jim při tom nemohl být nápomocen prostředník), nebo
- 2) je spor rozsouzen – který účastník sporu má „lepší právo“, rozhodne v ideálním případě nezaujatá třetí strana

Do první skupiny spadá i použití fyzického násilí, jehož výkon může, ale nemusí podléhat společenské konvenci – forma a intenzita násilí, (ne)dovolené prostředky atd. Příkladem takového způsobu řešení sporu je např. souboj. V dnešním právu jde o všechny metody tzv. mimosoudního řešení sporů, tedy především mediaci.

Do druhé skupiny spadají situace, kdy spor rozhodne třetí strana. Může se jednat o jednu osobu, o sbor osob, o všechny členy komunity atd. Třetí stranou však nemusí být osoba. Rozhodnout může i los či orákulum, boží vůle nebo náhoda. Vůle takové nadpřirozené entity se přitom nemusí manifestovat sama o sobě (jako v případě středověkých božích soudů, tzv. ordálů), ale může být projevena prostřednictvím osoby, zvířete nebo věci.

Huizinga zdůrazňuje agonální charakter takového rozhodování.³⁸ Agonální charakter (a zároveň náboženské prvky) měl i tzv. legisakční proces v římském právu. Již jsem se

³⁷ EHRMANN, Henry Walter. *Comparative legal cultures*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, c1976, s. 82

³⁸ HUIZINGA, Johan. *Homo ludens: o původu kultury ve hře*. Praha: 1971, 75 an.

zmínil o legis acito sacramento, která se postupně stala žalobou, jež mohla být použita v jakémkoli soukromoprávním sporu, např. sporu o vlastnictví věci. Proces pak vypadal tak, že po pronesení slov legisakce následovala tzv. vindikace. Jednalo se vlastně o magický úkon – žalobce se hůlkou dotkl věci, o níž se vedl spor, a za použití přesné formulace prohlásil (přisahal), že tato věc je jeho. Tento úkon přitom nebyl nijak fiktivní, ale konstitutivní, nad spornou věcí přímo vytvářel moc. Stejný úkon pronesl odpůrce. Pak žalobce vyzval žalovaného k tzv. procesní sázce (finančnímu obnosu, který v případě prohry žalovaného propadl bohům – přináležel chrámové pokladně). Řízení se následně vedlo o to, která ze stran sporu před bohy křivě přísahala, že jí věc náleží, nikoli samotné vlastnictví věci (to jako by vzniklo vindikací na začátku sporu). Jako by nešlo o spornou věc, ale o vsazenou sumu, jako by se jednalo jen o sázku, jejíž výsledek závisel na přízni bohů.

V moderních společnostech je postup při soudním řízení upraven systémem právních norem, které jsou označovány jako normy procesní. Zatímco normy tzv. hmotného práva určují práva a povinnosti, žádoucí a nežádoucí chování (jejich existence tedy slouží naplnění účelu práva bezprostředně), procesní normy hrají roli v procesu ochrany hmotných práv (působí zprostředkovaně).

Procesní normy závazně stanoví všechny aspekty soudního řízení – definují jeho počátek, účastníky, jejich vzájemné vztahy, možnosti jednání, jimiž účastníci a rozhodovací orgán v průběhu procesu disponují, průběh procesu i jeho konec. Představují rámeček, v němž se strany sporu mohou v průběhu sporu pohybovat, a dávají tak procesu formu. Naplňují tedy prvky formalismu a ovládání pravidly podle citované definice rituálu Catherine Bell.

Obsah procesních norem, jež určují dnešní podobu soudního procesu, je dán historicky, stejně jako postavení stran sporu a jejich práva. Je to výsledek právního vývoje mající své základy prokazatelně již v právu antického Říma. V tomto ohledu tedy lze hovořit i o naplnění dalšího z definičních znaků rituálu – tradicionalismu. Ke změnám v povaze soudního procesu přitom docházelo vždy velmi pomalu a pozvolna, když forma procesu přestala odpovídat potřebám společnosti³⁹, hodnotám společnosti (nahrazení inkvizičního řízení v trestním právu řízením akuzacním), nebo na základě politickým změn. Naplněn je proto i je proto i znak relativní neměnnosti.

³⁹ složitý a příliš formální legisakční proces v antickém Římě byl nahrazen jednodušším procesem formulový až ve druhé polovině 2. století př. n. l., úplně vymizel až v roce 17 př. n. l.

O souvislosti práva a náboženství jsem se již zmiňoval. Ústavy mnoha evropských států obsahují tzv. *invocationes dei* či *nominationes dei*. Tak např. německý lid přijal svou ústavu⁴⁰ „u vědomí své odpovědnosti před Bohem“ (*nominatio*). Vědomí své odpovědnosti před Bohem jsou si i Poláci⁴¹ a Ukrajinci⁴² (rovněž *nominatio*). Švýcarská ústava začíná koncem křesťanské modlitby otčenáš: „Im Namen Gottes des Allmächtigen!“⁴³ (jedná se o *invocatio*). Platná a účinná řecká ústava⁴⁴ začíná stejně jako první řecká ústava z roku 1822, přijatá v době řecko osvobozené války proti turecké nadvládě, slovy „Ve jménu svaté a konsubstanciální a nedělitelné trojice“ (*invocatio*). Ani ústavy států, které neobsahují přímo *invocatio* nebo *nominatio*, nebývají prosté odkazů na „duchovní tradice“, příkladem může být třeba slovenská ústava⁴⁵, kterou Slováci přijali mj. „pamätajúc na politické a kultúrne dedičstvo svojich predkov a na stáročné skúsenosti zo zápasov o národné bytie a vlastnú štátnosť, v zmysle cyrilo-metodského duchovného dedičstva [...]“.

Účelem těchto odkazů na boha přitom může být legitimizace existence státu, ohlášení existence státního náboženství, přihlášení se ke konceptu přirozených práv, či odkaz na kulturní a historickou tradici státu.

Je nepochybné, že současné kontinentální i angloamerické právo mají ve svém základu normy náboženské, odvozené ze židokřesťanské náboženské tradice, jejichž podstata byla modifikována mnoha vlivy (reformace a osvícenské filozofie, humanismus atd.)⁴⁶ Příbuzenský vztah práva a náboženství však nemá pouze hledisko ontologické, nýbrž i metaforické – právo totiž odvozuje svou epistemologii a terminologii od náboženství⁴⁷.

Zatímco výše zmiňované souvislosti nejsou na první pohled zjevné, vyskytují se v právu i symboly, které na existenci těchto souvislostí poukazují. Tak například v systému angloamerického práva se před soudem stále přísahá na Bibli (v Británii na Nový zákon). Dlužno dodat, že existuje i možnost přísahy sekulární (*affirmation*) a v Británii možnost přísahat na jiný náboženský text (Korán atd.)⁴⁸ Hnutí, které se v roce 2013 snažilo náboženské

⁴⁰ Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland z 23. května 1949 (BGBl. S. 1)

⁴¹ přijatá 2. dubna 1997

⁴² z 28. června 1996

⁴³ Bundesverfassung der Schweizerischen Eidgenossenschaft z 18. dubna 1999 (BV, SR 101)

⁴⁴ přijatá 9. června 1975

⁴⁵ Ústava Slovenskej republiky (č. 460/1992 Zb.) přijatá 1. září 1992.

⁴⁶ BERMAN, Harold J. Religious Foundations of Law in the West: A Historical Perspective, *Journal of Law and Religion*, Vol. 1. No. 1. 1983. s. 3–43.

⁴⁷ LEHMANN, Paul. The Metaphorical Reciprocity between Theology and Law. *Journal of Law and Religion*. Vol. 3. No. 1. 1985. s. 179–191.

⁴⁸ Zajímavý případ se odehrál v loňském roce v Liverpoolu, kde soudce přerušil řízení poté, co se během výslechu křížového svědka ukázalo, že svědek přísahal na Bibli, ačkoli je muslim.

přísahy ze soudního řízení v Anglii a Walesu odstranit, neuspělo. V Německu se počátkem letošního roku opět vedla debata o tom, zda v soudní síni může/má viset kříž. Kříž je totiž součástí „vybavení“ většiny soudních síní například v Bavorsku nebo v Sársku.⁴⁹ Náboženský symbol představuje i soudcovský talár, jenž je svým původem příbuzný s kněžským liturgickým rouchem (např. talár soudců českého ústavního soudu je vlastně klasický talár evangelických kněží s bílými tabulkami, tzv. luterák).

Ačkoli se domnívám, že pro nahlédnutí soudního řízení z pohledu teatrality a performativity není adjektivum „náboženský“ v definici rituálu podmínkou sine qua non – tou je užití symbolů jako takových, nikoli nutně náboženských – splňuje moderní soudní proces i toto kritérium.

Posledním kritériem je kritérium performativity. Budeme-li performativitu chápat v tom nejjobecnějším smyslu jako „showing doing“⁵⁰, pak je naplněno i toto kritérium. Pro moderní právo představuje „showing doing“ tak důležitý princip, že je chráněn i mezinárodním právem⁵¹. Právní věda o něm hovoří jako o tzv. zásadě veřejnosti. Podle této zásady má být jednání soudů až na zákonem stanovené a odůvodněné výjimky veřejné. To znamená, že ten, jehož věc se před soudem projednává, má právo, aby jeho věc byla projednána veřejně, aby projednání jeho věci byly jako diváci přítomny i osoby, jichž se jednání netýká. Zároveň to však i znamená, že každý má právo být přítomen soudnímu jednání jiné osoby. Tato zásada, zakotvená i v Listině základních práv a svobod⁵², občanském soudním řádu, trestním řádu i soudním řádu správním, je součástí práva na spravedlivý proces a bývá obvykle vykládána tak, že zajišťuje transparentnost justice, zaručuje její primární

⁴⁹ Existuje přitom rozhodnutí německého ústavního soudu týkající se kříže jako náboženského symbolu ve školách (BVerfG, 17.07.1973 - 1 BvR 308/69), v němž německý ústavní soud zrušil jako protiústavní část školského řádu Bavorska, podle něž musel v každé třídě viset kříž nebo alespoň kříž. Bavorsko zrušené ustanovení ihned nahradilo novým, podle něž musí v každé třídě viset kříž, a rozhodnutí ústavního soudu tak zůstalo bez praktických dopadů. V roce 2011 se velký senát Evropského soudu pro lidská práva přiklonil k opačnému názoru, než jaký zaujal německý ústavní soud. ESLP neshledal porušení Evropské úmluvy o ochraně lidských práv v případě stížnosti na kříže visící v italských školách - rozsudek ESLP ze dne 18.3.2011, věc Lautsi a ostatní proti Itálii, stížnost č. 30814/06

⁵⁰ supra note 36, s. 28

⁵¹ Článek 6 odst. 1 Úmluvy o ochraně lidských práv a svobod stanoví, že „každý má právo na to, aby jeho záležitost byla spravedlivě, veřejně a v přiměřené lhůtě projednána nezávislým a nestranným soudem zřízeným zákonem, který rozhodne o jeho občanských právech nebo závazcích nebo o oprávněnosti jakéhokoli trestního obvinění proti němu. Rozsudek musí být vyhlášen veřejně, avšak tisk a veřejnost mohou být vyloučeny buď po dobu celého nebo části procesu v zájmu mravnosti, veřejného pořádku nebo národní bezpečnosti v demokratické společnosti, nebo když to vyžadují zájmy nezletilých nebo ochrana soukromého života účastníků, anebo v rozsahu považovaném soudem za zcela nezbytný pokud by, vzhledem ke zvláštním okolnostem, veřejnost řízení mohla být na újmu zájmům spravedlnosti.“

⁵² zákon č. 2/1993 Sb. Článek 38 odst. 2 Listiny stanoví, že, „každý má právo, aby jeho věc byla projednána veřejně, bez zbytečných průtahů a v jeho přítomnosti a aby se mohl vyjádřit ke všem prováděným důkazům. Veřejnost může být vyloučena jen v případech stanovených zákonem.“

občanskou kontrolu a umožňuje (např. v rámci trestního procesu) preventivní působení práva. Právě zásada veřejnosti podmiňuje performativní charakter soudního jednání, a to skrze diváctví, představuje naplnění kritéria „showing“. Zásada veřejnosti je opakem tzv. zásady tajnosti. Zásada tajnosti je spjata s tzv. inkvizičním procesem, jenž byl tajný a jemuž nesměla být veřejnost přítomna.⁵³

Se zásadou veřejnosti úzce souvisí zásada ústnosti, podle níž má soud rozhodnout na základě ústního přednesu stran a na základě ústně provedených důkazů, a zásada bezprostřednosti, z níž plyne požadavek, aby všechny důkazy, které soud pro své rozhodnutí potřebuje, byly před soudem provedeny, aby soud čerpal podklady pro své rozhodnutí z toho, co bezprostředně seznal. Ústní přednes a provedení důkazů při jednání před soudem jsou performativními akty, které naplňují kritérium „doing“.

Je zřejmé, že moderní soudní jednání tedy nepředpokládá pouze činnost („doing“), ale i ukazování této činnosti („showing doing“). I když je toto ukazování odůvodněno primárně veřejnou kontrolou činnosti justice, nezbavuje to soudní jednání jeho performativního (a tím pádem i rituálního) charakteru. Existence zásady veřejnosti navíc sama o sobě nasvědčuje tomu, že právo si je vědomo tohoto ukazování, ba co víc, je si vědomo i jeho důležitosti.⁵⁴

Soudní jednání – i v podobě, jakou má v současném právu, a to zejména soudní jednání v trestní věci – představuje tedy svého druhu rituál. Podle Schechnera je podstatou rituálu právě performance. Rituál a divadlo podle něj nejsou protiklady, jedná se vždy o performanci. Zda bude tato performance vnímána jako divadlo, záleží na jejím kontextu a funkci. Protikladnými pojmy jsou podle Schechnera „účinek“ a „zábava“, neboť především jejich míra určuje, zda je performance divadlem či rituálem. Schechner totiž performanci

⁵³ Inkviziční proces byl rovněž ovládnut zásadou písemnosti.

⁵⁴ Dr. Procházka v důvodové zprávě k novele trestního řádu z roku 1922 uvádí: „Zásada veřejnosti obsahuje velké výhody pro trestní řízení, neboť touto zásadou se jaksí zajišťuje měrou velikou objevení materiální pravdy, neboť jednak soudcové trestní jsou tím pobádáni, aby nevedli si jaksí stranicky a aby nikdy nevybočovali z mezí zákonem jim vytčených. Soudci, státnímu zástupci i obhájci jest veřejnost vzpruhou, aby horlivě a svědomitě plnili své povinnosti. Svědkové opět spatřují ve veřejnosti jednak kontrolu, kterou se jim důrazně zabraňuje uchýliti se od pravdy; obžalovanému jest opět veřejnost zárukou, že nebude s ním jinak nakládáno, než zákon připouští. **Konečně konání spravedlnosti před tváří obecnstva poskytuje každému příležitost, aby vlastníma očima se přesvědčil, že o nejdůležitějších stacích jeho spoluobčanů rozhoduje se podle práva a spravedlnosti. Tím důvěra obecná v řádné konání spravedlnosti vzrůstá a upevňuje se, tím se také budí obecný zájem pro činnost soudnictví trestního, jakož i smysl a cit občanstva pro právo a spravedlnost.**“ in Zpráva výboru ústavně-právního k vládnímu návrhu zákona, kterým se mění ustanovení trestních řádů o tom, kdo má právo býti posluchačem veřejného hlavního líčení. cit. dle HERCZEG J., Přístup médií na jednání soudu a právo na spravedlivý proces, dostupný online na <http://www.bulletin-advokacie.cz/pristup-medii-na-jednani-soudu-a-pravo-na-spravedlivy-proces> (zvýraznil ML)

vnímá jako inkluzivní pojem⁵⁵, jenž je nejen jádrem rituálu a divadla, ale např. i hry či sportovního utkání.

Tyto činnosti mají podle Schechnera společné rysy, spočívající v tom, že

- 1) při nich dochází k přizpůsobení vnímání času vzhledem k této aktivitě
- 2) se při nich běžným předmětům připisuje zvláštní hodnota
- 3) jsou „neproduktivní“ – nedochází při nich k výrobě zboží
- 4) jsou ovládány pravidly
- 5) se odehrávají na místě, které je pro ně speciálně vyhrazeno

Všechny tyto rysy má i soudní jednání.

1. Čas

Schechner rozlišuje „čas události“, „vyměřený čas“ a „symbolický čas“.⁵⁶ O času události lze hovořit tehdy, jestliže činnost obnáší určitou sekvenci a musí dojít k absolvování všech kroků této sekvence bez ohledu na to, jak dlouho bude jejich absolvování trvat (příkladem takové činnosti je závod). Vyměřený čas má aktivita tehdy, pokud je její trvání omezeno na nějaký časový úsek bez ohledu na to, zda bude dokončena (na tomto principu jsou založeny všechny činnosti, u nichž jde o množství „bodů“ za určitý čas – např. sporty jako fotbal nebo basketbal). O symbolický čas jde v případě, že aktivita zobrazuje kratší nebo delší časový úsek, než je její skutečné trvání (divadlo).

Soudní jednání spadá do první kategorie, jeho čas je časem události, neboť se musí odehrát od začátku až do konce, jímž je zpravidla rozhodnutí ve věci samé. Z hlediska soudního jednání v civilní věci je žádoucí rozhodnutí věci při jediném jednání – občanský soudní řád výslovně uvádí, že předseda senátu připraví jednání tak, aby bylo možno věc rozhodnout při jediném jednání.⁵⁷ Obdobné ustanovení obsahuje i trestní řád, podle něhož „při nařízení hlavního líčení učiní předseda senátu také všechna opatření, jichž je třeba k zajištění jeho řádného průběhu a k tomu, aby věc bylo možné projednat a rozhodnout bez odročení.“⁵⁸ Cílem této úpravy je tedy naplnit požadavek rychlosti řízení a zabránit vleklým soudním

⁵⁵ supra note 36, s. xvii

⁵⁶ SCHECHNER, Richard. Performance theory. Rev. and expanded ed. London: Routledge, 2003. Routledge classics. s. 8

⁵⁷ § 114a odst. 1 občanského soudního řádu

⁵⁸ § 198 odst. 3 trestního řádu. Pro laika dlužno dodat, že přerušeni a odročení hlavního líčení nejsou totožné pojmy.

řízení, která zatěžují jak soud, tak strany sporu, a provést řízení bez přerušení jako jeden celek, neboť souvisí s vnímáním práva ve společnosti⁵⁹.

2. Zvláštní hodnota běžných předmětů

V kontextu soudního řízení jako celku (a tím pádem i soudního jednání) se stejně jako při hře, sportovním utkání nebo divadelním představení, mění „hodnota“ běžných věcí. Ponejvíce je takovou změnu možno pozorovat v kontextu trestního řízení. Trestní řád v § 112 odst. 1 stanoví, že „věcnými důkazy jsou předměty, kterými nebo na kterých byl trestný čin spáchán, jiné předměty, které prokazují nebo vyvracejí dokazovanou skutečnost a mohou být prostředkem k odhalení a zjištění trestného činu a jeho pachatele, jakož i stopy trestného činu.“ Tak například nůž jako vražedná zbraň, mající v běžném životě hodnotu danou především svým účelem, se může stát nositelem důkazu, tedy pramenem, z něhož může lze získat poznatek o skutečnosti, jež je předmětem dokazování. Hodnota takového nože pro soudní řízení je tedy jiná než jeho hodnota v běžném životě.

3. Neproduktivita

Soudní řízení jako takové nevytváří žádné zboží nebo „bohatství“ v materiálním slova smyslu, přestože při něm může být (a v civilním soudním řízení tomu tak zpravidla bude) rozhodováno o penězi ocenitelných hodnotách. Produktem soudního řízení je totiž (řeceno s jistou dávkou cynismu) pouze rozhodnutí. O tom, jakou toto rozhodnutí plní společenskou funkci, se zmíním později.

4. Pravidla

O tom, že soudní jednání je (ostatně jako celé soudního řízení) podřízeno pravidlům – normám procesního práva, byla již řeč. Účel těchto norem je přitom stejný jako účel pravidel při hře, sportovním utkání nebo divadelním představením, a to udržet formu těchto aktivit.⁶⁰ I o soudním jednání platí, že jeho pravidla pouze nevytváří jeho rámeček, ale definují soudní jednání vůči okolnímu světu a zabraňují vzájemnému prolínání světa v soudní síni a mimo ni, čímž pomáhají zachovat jeho charakter. I během soudního jednání se tak může vytvořit

⁵⁹ „[J]e zejména v zájmu těch, kteří jako účastníci přicházejí k soudu ve víře v rychlé a spravedlivé projednání jejich věci, ale má i velký význam preventivní, dokladující, že Česká republika je státem právním, v němž je dominantní úcta k právům a kde se ten, jehož právo bylo dotčeno, může rychlým způsobem domoci u soudu nápravy.“ cit. dle Koncepce stabilizace justice (Program ministerstva spravedlnosti) cit. dle <http://www.epravo.cz/top/clanky/koncepce-stabilizace-justice-program-ministerstva-spravedlnosti-26503.html>

⁶⁰ supra note 36, s. 13

zvláštní, svým způsobem idealizovaný svět, v němž musí každý „hrát podle pravidel“. Podstata „lepšího výkonu“ proto spočívá v lepší znalosti pravidel a v umění je využít, spíše než v jejich obcházení. I strany sporu, které např. v civilním řízení záměrně prodlužují, taktizují atd., jen využívají možností, které jim poskytují předem daná pravidla. Agonální prvky soudního řízení související s procesním právem jako pravidly hry se tedy neprojevují hraním v rozporu s těmito pravidly, ale ve hře s jejich maximálním využitím. A to platí o jakémkoli soudním řízení, nejen o řízení civilním.

Soudní jednání je však ovládáno i konvencemi – v souladu s jeho charakterem jako setkáním⁶¹ jsou na chování účinkujících v jednací síni (a dokonce i mimo ni – příkladem budiž tzv. hrubě urážlivé podání, za něž lze uložit pořádkovou pokutu) kladeny určité požadavky (viz „poučení pro osoby vstupující do jednací síně“ dále). Nedodržení těchto konvencí může vést k tomu, že účastník je ze setkání vyloučen⁶² nebo mu může být udělena pořádková pokuta⁶³.

Součástí pravidel je také povinnost přizpůsobit charakteru setkání i osobní fasádu. Soudcům, státním zástupcům, advokátům v trestním řízení je nařízeno mít při soudním jednání oblečen talár vždy. V civilní věci jsou advokáti povinni nosit talár až v řízení před Nejvyšším soudem, Nejvyšším správním soudem a Ústavním soudem. Taláry soudců advokátů a obhájců nejsou stejné. Soudcovský talár je černý s fialovým lemováním. Talár státních zástupců je lemován červeně, talár obhájců modře.

5. Zvláštní místo konání

Soudní řízení probíhá částečně neveřejně a částečně veřejně. Soudní jednání se sice za určitých podmínek může odehrávat i mimo jednací síň, např. z důvodu účelnosti (nestává se to příliš často, a proto ponechám tuto alternativu nyní stranou). Jednací síň je prostor, který má pouze jediný účel – konání soudního jednání. V okamžicích, kdy není za tímto účelem využíván, zůstává prázdný. Vázanost soudní síně k aktivitě, za jejímž účelem je vybudována, je tedy ještě větší, než je tomu např. u divadelního sálu nebo sportovního stadionu, a je možné ji srovnat například s vázaností sakrálních staveb. I ty lze využít k jiným, převážně kulturním účelům, což se také hojně děje. Těžko si však lze představit, že by se v jednací síni konala

⁶¹ GOFFMAN, Erving. *Všichni hrajeme divadlo: sebeprezentace v každodenním životě*. Vyd. 1. Praha: Nakladatelství Studia Ypsilon, 1999

⁶² např. podle § 54 občanského soudního řádu „toho, kdo hrubě ruší pořádek, může předseda senátu vykázat z místa, kde se jedná. Je-li vykázán účastník, může být jednáno dále v jeho nepřítomnosti.“

⁶³ např. § 53 odst. 1 zákona č. 99/1963 Sb., občanského soudního řádu

např. přednáška, ačkoli právě jako přednáškový sál by svým uspořádáním jednací síň jistě posloužit mohla.

Jednací síň je jasně definovaný, ohraničený prostor s neměnným inventářem. Představuje vlastně tzv. přední region, zadní region⁶⁴ představují všechna místa, na něž veřejnost nemá přístup, kde se jednání přímo neodehrává, ale kde se připravuje. Uspořádání i vybavení jednacích síní je pevně dané a neměnné. V zemích kontinentálního práva, mezi něž patří i Česká republika, je až na určité výjimky v podstatě stejné.

V České republice upravuje uspořádání a vybavení jednací síně instrukce Ministerstva spravedlnosti ze dne 3. 12. 2001, č. 505/2001-Org., kterou se vydává vnitřní a kancelářský řád pro okresní, krajské a vrchní soudy (zkráceně „kancelářský řád“):

§ 39

Jednací síň

(1) Jednací síň musí být upravena tak, aby odpovídala vážnosti soudního jednání a rozhodování. Musí být řádně uklizena, větrána a osvětlena. Podrobnosti o vybavení a úpravě jednací síně jsou obsaženy v příloze č. 11.

(2) V soudní budově lze konat jednání zásadně jen v jednacích síních upravených podle této instrukce.

(3) Rozhodne-li předseda senátu (samosoudce) o tom, že v rámci opatření proti přepřívání jednací síně bude přístup do ní upraven vydáváním vstupenek, správa soudu podle jeho požadavku zajistí vydání příslušného počtu vstupenek odpovídajícímu počtu míst k sezení pro veřejnost v jednací síni a poskytne i další součinnost (např. zajistí zaměstnance k vydávání vstupenek před jednací síní).

(4) Zabezpečení jednacích síní, kde jsou projednávány utajované informace, stanoví zvláštní předpisy.

§ 40

(1) U věcí projednávaných senátem sedí předseda senátu vždy uprostřed.

(2) Zapisovatel sedí vždy vedle senátu (samosoudce) tak, aby měl zajištěn dostatek světla a volnost pohybu pro úkony spojené s předvoláváním do jednací síně. Není přípustné, aby zapisovatel seděl mezi členy senátu.

§ 41

(1) Pro projednávání trestních věcí je před pódiem, na pravé straně při pohledu od soudního stolu, umístěn stůl pro státního zástupce, na levé straně stejným způsobem stůl pro obhájce a obviněného.

(2) Vedle státního zástupce sedí zástupce zájmového sdružení občanů, zástupce orgánu sociálně právní ochrany dětí, zákonný zástupce dítěte mladšího 15 let, poškozený a jeho zmocněnec. Pokud není dostatek místa u stolu státního zástupce, vyhradí se těmto osobám stolek umístěný vedle stolu státního zástupce. Převyšuje-li počet poškozených a jejich zmocněnců počet takto vymezených míst, vyhradí jim předseda senátu (samosoudce) další místa podle prostorových možností jednací síně.

(3) Obviněný sedí u stolu umístěného na levé straně před pódiem při pohledu od soudního stolu. Má-li obviněný obhájce, sedí vedle svého obhájce po jeho levé straně. Projednává-li se čin dítěte mladšího 15 let, opatrovník sedí po jeho levé straně. Je-li obviněný ve vazbě nebo ve výkonu trestu odnětí svobody, sedí na lavici před stolem svého obhájce. Jeden z příslušníků Vězeňské služby České republiky sedí po jeho pravé straně, druhý buď po jeho levé straně nebo za ním.

(4) Při projednávání trestních věcí s větším počtem obviněných a obhájců, sedí obvinění na lavici před stolem obhájců; pořadí obviněných od soudního stolu se řídí pořadím jejich jmen uvedených v obžalobě.

(5) V závislosti na prostorových možnostech jednací síně a charakteru projednávané trestní věci může předseda senátu (samosoudce) stanovit v jednotlivých případech odchýlný zasedací pořádek, než je uveden v odst. 3 a 4. Přitom přihlédně též ke stanovisku příslušníků Vězeňské služby a zejména dbá na zajištění bezpečnosti všech osob přítomných v jednací síni.

⁶⁴ supra note 61

§ 42

(1) Pro projednávání občanskoprávních věcí jsou obdobně jako v trestním řízení před pódiem připraveny stoly se židlemi pro účastníky řízení a jejich právní zástupce, a to vpravo pro navrhovatele, vlevo pro odpůrce, při pohledu od soudního stolu.

(2) V případě, že se jednání v občanskoprávní věci účastní státní zástupce, nebo zaměstnanec orgánu sociálně právní ochrany dětí, sedí u boční strany soudního stolu, a to na opačné straně než zapisovatel. Není-li však takové umístění prostorově možné, nebo jestliže vybavení jednací síně takovému uspořádání brání, připraví se pro tyto pracovníky samostatný stolek vedle stolu pro navrhovatele s potřebným počtem židlí.

§ 43

Při jednání mohou být na jednacím stole pouze spisy, pracovní pomůcky a předměty související s projednávanou věcí.

Příloha 11 – ÚPRAVA JEDNACÍ SÍNĚ

I.

Za jednací síně určí předseda soudu zpravidla nejprostornější místnosti v budově soudu. Při určení jednací síně pro projednávání trestních věcí je vždy prioritou zajištění nerušeného jednání, tj. především bezpečnosti senátu (samosoudce) a dalších osob přítomných v jednací síni. Jednací síň má být podle možnosti situována tak, aby okna byla po straně místnosti. Stůl nebo lavici pro obviněného je třeba umístit tak, aby příslušníci Vězeňské služby měli dostatek prostoru pro zajištění bezpečnosti senátu (samosoudce) a dalších osob v jednací síni. Dovoluje-li to stav soudní budovy, je třeba určit jednací síň tak, aby s ní souvisela i poradní síň. Tyto síně se na dveřích zvenčí označí nápisy "Jednací síň", "Poradní síň".

Na viditelném místě při vchodu do jednací síně se upevní seznam projednávaných věcí. Vedle něho se dále upevní poučení pro osoby vstupující do jednací síně ve znění:

"Při vstupu do jednací síně a během celého pobytu v ní musí být pokrývka hlavy sejmuta. Z této povinnosti platí výjimka jen pro příslušníky ozbrojených sborů, kteří jsou při projednávání věci ve službě, a dále pro ženy v případech, kde to pravidla společenského chování připouští.

Během celého jednání přítomní sedí na svých místech. Klást otázky a vyjadřovat se je možno jen se souhlasem předsedy senátu (samosoudce). K senátu (samosoudci) se mluví jen ve stoje, a to i při sebekratším projevu. Slovní projevy musí být hlasité a srozumitelné.

Výrok rozsudku vyslechnou všichni přítomní k výzvě předsedy senátu (samosoudce) ve stoje.

Soudní osoby i ostatní přítomné osoby se vzájemně oslovují "pane - paní - slečno" s připojením funkce či procesního postavení, ve kterém oslovený při jednání vystupuje (např. "pane předsedo, pane přísedící, pane obhájce, pane doktore, paní státní zástupkyně, pane znalče, pane svědku apod.).

Pouze osoby mladší patnácti roků lze oslovit, jeví-li se to účelným pro překonání jejich ostychu, jen osobním jménem.

Postup soudního jednání ani jeho důstojnost nesmí být žádným způsobem rušeny. Zejména není dovoleno v jednací síni mluvit bez souhlasu předsedy senátu (samosoudce), dále jíst, pít (pokud vnášení a požívání nealkoholických nápojů ze zdravotních důvodů nepovolil předseda senátu či samosoudce) nebo kouřit, a to ani v přestávce.

Jednání řídí předseda senátu (samosoudce), jehož pokynů se musí všichni přítomní podřídit.

Předseda senátu (samosoudce) rozhoduje též o tom, zda je možno v průběhu soudního jednání pořizovat obrazové záznamy nebo uskutečňovat obrazové nebo zvukové přenosy z jednací síně. S vědomím předsedy senátu nebo samosoudce lze pořizovat zvukové záznamy. Jestliže by však způsob jejich provádění mohl narušit průběh jednání, může předseda senátu nebo samosoudce jejich pořizování zakázat. Do jednací síně není dovoleno vstupovat se zbraní nebo s jinými předměty, které jsou způsobitelné ohrozit život nebo zdraví anebo pořádek, výjimka platí jen pro příslušníky ozbrojených sborů, kteří jsou při projednávání věci ve službě."

II.

Na čelní stěně jednací síně musí být umístěn státní znak České republiky. Jiná výzdoba (emblémy, plakáty, nástěnky apod.) není v jednací síni přípustná.

Jednací síň může být vybavena hodinami a telefonem s úpravou znemožňující přepojovat hovory do jednací síně. Okna mohou být opatřena záclonami, případně chráněna roletami před nadměrným slunečním zářením. Stěny jednací síně mohou být obloženy dřevěným obkladem.

Malba jednací síně má být světlá a bez rušivého vzorku.

Jednací síň, zejména nad soudním stolem, musí být řádně osvětlena.

Jednací síň, včetně podlahy, musí být udržována v řádném stavu a čistotě.

III.

Stůl, u něhož zasedá soud (dále jen soudní stůl), se umísťuje pokud možno před plnou zdí na pódiu asi 15 až 20 cm vysokém tak, aby se jeho okraj kryl s okrajem pódia. Vedle soudního stolu je na pódiu umístěn stůl zapisovatele, pokud soudní stůl není již upraven i s místem pro zapisovatele.

Soudní stůl stejně jako stůl zapisovatele je na čelní i na bočních stranách plně zakryt výplní v barvě stolu, nebo tmavým závěsem.

Před soudním stolem lze zřídit malou přepážku (řečniště) pro vypovídajícího obviněného, účastníka, svědka atp.

IV.

V jednacích síních je třeba vyhradit prostor pro veřejnost s odpovídajícím počtem míst k sezení. Prostor pro veřejnost se zřizuje v dostatečné vzdálenosti od soudního stolu a stolů státního zástupce a obhájce nebo účastníků a jejich právních zástupců. Ve velkých jednacích síních, určených pro projednávání věcí, kde je třeba počítat s větší účastí veřejnosti, má být prostor pro veřejnost zpravidla oddělen přepážkou.

V.

Tam, kde není u soudu zřízena šatna, je třeba věšáky na svrchní oděv umístit u zadní, popřípadě na zadní stěnu jednacích síní nebo na boční stěnu u vchodu do jednacích síní.

VI.

Nábytek a případné dřevěné obložení v jednacích síních má být stejného stylu a barvy, pokud možno v tmavších odstínech.

Mimo stanovené vybavení nesmí být v jednacích síních jiný nábytek (regály, skříně, registratury apod.).

Jiná trvalá úprava jednacích síní je možná jen se souhlasem předsedy krajského soudu, u vrchních soudů se souhlasem jejich předsedy, přičemž vždy musí být přihlédnuto k zajištění bezpečnosti senátu (samosoudce) a dalších osob přítomných v jednacích síních.

V zemích angloamerického práva je uspořádání jednacích síní lehce odlišné, neboť u některých jednání bývá přítomna porota. Přítomnosti poroty je jednacích síní náležitě přizpůsobena. V čele místnosti se nachází vyvýšený stůl soudce. Strany sporu nesedí naproti sobě, nýbrž vedle sebe, v jedné linii, naproti stolu soudce. Žalobce (a jeho zástupce) či státní zástupce sedí z pohledu soudce u levého stolu, žalovaný či obžalovaný (a jeho zástupce) u pravého stolu. Po soudcově levé ruce, kolmo k linii tvořené jeho stolem se nachází vyvýšená lavice pro členy poroty (jury box). Po soudcově levé ruce, v linii jeho stolu, avšak níže, se nachází místo pro výslech svědků (witness stand). Svědci při výpovědi sedí a jsou obráceni čelem k místu pro diváky, tzv. galerii. Galerie je od míst určených pro účastníky řízení a soudní personál fyzicky oddělena „ohrádkou“ (bar).

Na soudní jednání lze do jisté míry aplikovat i Schechnerův koncept „aktualizace“ (actual)⁶⁵ – performance, která je „zpřítomňováním minulých událostí“⁶⁶. V rámci soudního jednání, a to zejména během hlavního líčení v rámci trestního řízení, na které se nyní pro zjednodušení zaměřím, totiž vlastně dochází ke zpřítomnění těch událostí, které vedly k jeho

⁶⁵ supra note 36, s. 26 an.

⁶⁶ „An actual has five basic qualities, and each is found both in our own actuals and those of tribal people: 1) process, something happens here and now; 2) consequential, irremediable, and irrevocable acts; 3) contest, something is at stake for the performers and often for the spectators; 4) initiation, a change in status for participants; 5) space is used concretely and organically.” ibid.

konání. K takovému zpřítomnění dochází prakticky ihned po zahájení hlavního líčení – státní zástupce na základě pokynu předsedy senátu přečte obžalobu, v níž je vyličen skutek, pro který je obžalovaný stíhán. V trestním řízení je, zjednodušeně řečeno, nejprve učiněn skutkový závěr, tedy závěr o tom, zda se skutek, jenž je předmětem obžaloby, stal. Následuje závěr o tom, zda je skutek trestným činem (zda naplňuje znaky skutkové podstaty trestného činu). Po něm pak závěr, o tom, zda skutek spáchal obžalovaný. V případě, že jsou všechny tyto podmínky splněny, je obžalovaný odsouzen – soud učiní závěr o druhu a výši trestu. Ke všem těmto závěrům přitom soud dochází prostřednictvím zpřítomňování minulosti. K tomuto zpřítomňování však musí dojít přímo před soudem při hlavním líčení v rámci „času události“, neboť to vyžadují jak zásada bezprostřednosti, tak zásada ústnosti (viz výše). Dokud nebudou provedeny všechny nezbytné důkazy, vyslechnuti potřební svědci atd., nemůže být hlavní líčení ukončeno odsuzujícím rozsudkem.

Ono zpřítomnění sice zpravidla nezahrnuje akci podobných kvalit jako např. kosmologický rituál, ale narace společně s děním „ted’ a tady“ v jednacím síni jsou pro vyvolání velmi podobného efektu dostačující.⁶⁷ (Navíc připustíme-li existenci aktualizace při takovém náboženském obřadu, jakým je např. evangelická mše, pak ji musíme připustit i u soudního jednání.) Chování (zejména) obžalovaného při celém soudním řízení přitom rozhodně není prosté následků, je do značné míry nezvratné a neodvolatelné. Obžalovaný se samozřejmě může rozhodnout (ne)vypovídat, může svou výpověď změnit, „může“ lhát, ale každé jeho jednání bude mít své následky, neboť i na jeho jednání závisí výsledek soudního řízení a to, jestli dojde ke změně jeho statutu z obžalovaného na odsouzeného, nebo jestli bude obžaloby zproštěn.

Během trestního řízení (a během hlavního líčení obzvlášť) se prostřednictvím všech těchto prvků vytváří několik narativů – verzí minulých událostí, které se před soudem postupně zpřítomňují a střetávají. Právě střetávání narativů představuje primární agonální prvek soudního jednání v trestní věci. Jeden z těchto narativů se totiž po právní moci rozsudku „stane skutečnou a opravdovou minulostí“, bez ohledu na to, zda odpovídá tomu, co

⁶⁷ V této souvislosti se nemohu nezmínit o možnosti tzv. prověrky na místě, která se koná, „je-li zapotřebí za osobní přítomnosti podezřelého, obviněného nebo svědka doplnit nebo upřesnit údaje důležité pro trestní řízení, které se vztahují k určitému místu“ a rekonstrukce, která se koná, „má-li být obnovením situace a okolností, za kterých byl trestný čin spáchán nebo které k němu mají podstatný vztah, prověřena výpověď podezřelého, obviněného, spoluobviněného, poškozeného nebo svědka, jestliže jiné důkazy provedené v trestním řízení nepostačují k objasnění věci.“ (viz § 104e a 104d trestního řádu). Rekonstrukce přitom obnáší např. i použití figurantů v rolích obětí atd.

se skutečně událo, či nikoli, minulostí, která je z pohledu práva neměnná.⁶⁸ V systému kontinentálního práva je výběr vítězného narativu na soudci. Soudce (soudci) musí v duchu zásady volného hodnocení důkazů⁶⁹ a při zachování zásady *in dubio pro reo* dospět k závěru, že provedenými důkazy bylo prokázáno jednoznačně a s nejvyšším možným stupněm jistoty, který lze od lidského poznání požadovat (tj. bylo prokázáno mimo rozumnou pochybnost), že to byl právě obžalovaný, kdo se trestného činu dopustil, nebo že provedené důkazy k takovému závěru nestačí. Výběr toho kterého narativu pak musí soud náležitě a přesvědčivě objasnit v odůvodnění rozsudku. V systému angloamerického práva k takovému závěru musí dospět porota (jednohlasně např. v trestních věcech vedených u federálních soudů ve Spojených státech), která své rozhodnutí odůvodňovat nemusí, nerozhoduje ale o druhu a výši trestu.

Při soudním řízení však nedochází pouze ke vzniku a střetávání narativů. Soudní rozhodování je aplikací práva, tedy myšlenkovým procesem, při němž dochází k subsumpci konkrétního skutkového děje (onoho narativu) pod příslušnou abstraktní skutkovou podstatu vyjádřenou v právní normě. Právo při tom reflektuje jen ty aspekty minulých událostí, které jsou pro tento proces podstatné, a ty nepodstatné ignoruje. V rozhodnutí soud dospěje k závěru o minulých událostech, tyto události podřadí pod právní normu, která na ně podle soudu dopadá, a své rozhodnutí náležitě odůvodní. Vzniká tak vlastně narativ o narativu.

To ale není jediný aspekt aplikace práva jako činnosti, jež má teatrologicky zajímavé souvislosti. Právní normy obsahující příslušné skutkové podstaty totiž pracují s principy reprezentace a „sofistikované a vysoce vyvinuté formy metafory“⁷⁰. Je tomu tak proto, že obsahují definice, popisy a pravidla, jejichž prostřednictvím dochází k artikulaci vztahů a ke vzniku struktury. Soudní jednání (jako vlastně celé právo) tak funguje symbolicky – vytváří kategorie, jejichž prostřednictvím je možné popsat společenské jevy a vztahy a učinit o nich hodnotový soud.⁷¹ Sally Engle Merry uvádí, že právo nepůsobí pouze prostřednictvím pravidel a trestů, nýbrž má schopnost autoritativně vytvářet obrazy společenských vztahů a

⁶⁸ Z tohoto pravidla existují samozřejmě výjimky, např. institut obnovy řízení, a to jak ve prospěch tak v neprospěch obviněného.

⁶⁹ Zásada volného hodnocení důkazů je v trestním řádu zakotvena v § 2 odst. 6, který stanoví, že „orgány činné v trestním řízení hodnotí důkazy podle svého vnitřního přesvědčení založeného na pečlivém uvážení všech okolností případu jednotlivě i v jejich souhrnu.“ To znamená, že není závazně stanoveno, jakou hodnotu mají jednotlivé důkazy, ale je ponecháno na úvaze soudce, aby váhu jednotlivých důkazů sám posoudil.

⁷⁰ BARKUN, Michael. *Law without sanctions. Order in primitive societies and the world community*. Yale University New Haven, Conn. 1968, s. 87

⁷¹ PIRIE, Fernanda. *The anthropology of law*. 1st ed. pub. Oxford: Oxford University Press, 2013, s. 52

jednání, které silně působí z hlediska jejich symboliky⁷². Již prostřednictvím otázek, které je třeba v soudním řízení zodpovědět, se formují odpovědi. Analýzou jazyka práva a jeho konvencí se zabývali například Elizabeth Mertz⁷³ nebo John M. Conley a William M. O'Barr⁷⁴. Poslední dva jmenovaní v citované studii popisují, jak dochází ke změně jazyka, když se spor stane „soudním případem“. Symbolické působení práva je tedy dáno i jeho specifickým jazykem a naopak – jen za použití tohoto jazyka může dojít k tvorbě narativu s významem, jemuž právo „rozumí“.

Bylo by však chybné vnímat tento proces pouze jako manipulaci se skutečností. Podle antropologa Clifforda Geertze⁷⁵ je jádrem otázky aplikace konkrétní právní normy na konkrétní skutkový stav protiklad přírody (toho, co je) a společenské konvence (toho, co má být), tedy vlastně fýzis a nomos. Tento vztah však není možné nazírat jednosměrně, neboť právní kategorie a pojmy nepředstavují pouze prostředek jak skutečnost strukturovat, ale i prostředek, jak ji reprezentovat a dodat jí význam. Podle Geertze je právo „součástí charakteristického způsobu představování (si) reality (imagining the real)“ a jeho základem je to, co se děje, nikoli to, co se stalo⁷⁶.

A právě tady se nejjasněji vynořuje souvislost mezi divadlem, právem obecně a soudním jednáním obzvlášť. Při soudním jednání totiž dochází k aktualizaci možných variant minulosti, které spolu navzájem soupeří v procesu, který se konaná na vyhrazeném místě ve vyhrazeném čase, je ovládán pevnými pravidly a konvencemi a jehož výsledek závisí (i) na chování jeho účastníků „tady a teď“. Takový proces přitom právu slouží jako nejlepší prostředek k tomu, aby bylo schopno poskytnout všem zúčastněným „vize společnosti, nikoli její ozvěny“.⁷⁷

⁷² MERRY, Sally Engle. *Getting justice and getting even: legal consciousness among working-class Americans*. Chicago: University of Chicago Press, c1990, s. 8 a 9

⁷³ MERTZ, Elizabeth. 1994. *Legal language: Pragmatics, poetics, and social power*. Annual Review of Anthropology 23:435–455

⁷⁴ CONLEY, John M. and William M. O'Barr. *Just words: Law, language, power*. Chicago: Univ. of Chicago Press. 1998.

⁷⁵ GEERTZ, Clifford. *Local knowledge: fact and law in comparative perspective*, in: *Local knowledge: further essays in interpretive anthropology*. New-York/N.Y./USA etc. Basic Books, 1983, s. 167-234, dostupný online na http://hypergeertz.jku.at/GeertzTexts/Local_Knowledge.htm#13

⁷⁶ ibid

⁷⁷ ibid

4. Proces s Miladou Horákovou a spol.

Základní fakta o „procesu s vedením záškodnického spiknutí proti republice se skupinou Dr. Milady Horákové“ není třeba opakovat, proto uvedu jen několik základních údajů. Proces se konal ve dnech 31. května až 8. června 1950 v tzv. porotní síni novoklasicistní budovy justičního paláce v Praze na Pankárce. Obžalováno bylo celkem 13 osob: JUDr. Milada Horáková, JUDr. Josef Nestával, JUDr. Jiří Hejda, Františka Zemínová, František Přeučil, Jan Buchal, Antonie Kleinerová, JUDr. Oldřich Pecl, Závaš Kalandra, JUDr. Zdeněk Peška, Vojtěch Dundr, JUDr. Bedřich Hostička a JUDr. Jiří Křížek. Jednalo se o sedm členů Československé strany národně socialistické, dva sociální demokraty, dva lidovce a dva bývalé členy KSČ. Proces s Miladou Horákovou a spol. byl prvním velkým politickým procesem v Československu, prvním procesem srovnatelným způsobem provedení s tzv. moskevskými procesy⁷⁸ či tzv. budapeštským procesem s Lászlo Rajkem⁷⁹. Poprvé se do přípravy procesu plně zapojili sovětsí poradci, poprvé byly po sovětském vzoru zavedeny některé dosud nepoužívané metody výslechu.⁸⁰ Poprvé měla proces provázet propagandistická kampaň obrovského rozsahu.⁸¹ Rovněž státní bezpečnost, prokuratura a justice ještě při přípravě žádného procesu nenavázaly tak těsnou spolupráci.⁸²

Literatury o „největším politickém procesu“ v Československu existuje mnoho⁸³ – proces byl popsán jak z hlediska jeho politických důvodů, vyšetřovacích metod, způsobu práce StB, prokuratury a justice a jeho provedení, tak z hlediska propagandistické kampaně, která jej provázela. Autoři těchto prací přitom (poněkud samozřejmě) považují soudní proces za nástroj politického boje. Autoři (a jedná se především o historiky), kteří se zkoumáním těchto procesů zabývají, se povětšinou omezují na konstatování, že funkcí takového soudního procesu je odstranění politických oponentů, demonstrace moci, vyvolání atmosféry strachu a využití k účelům propagandy, aniž by se blíže zabývali tím, kde leží základy takového působení soudního procesu na společnost.

⁷⁸ Soudní procesy s „kontrarevolucionáři“ a „trockisty“, jež se konaly v Moskvě v lednu 1935, lednu 1937, červnu 1937 a březnu 1938.

⁷⁹ tzv. Budapeštský proces

⁸⁰ např. otázkové protokoly, ale i některé nové formy brutálního psychického a fyzického násilí jako

⁸¹ KOUROVÁ, Pavlína a Petr KOURA. *Žádáme trest smrti!: propagandistická kampaň provázející proces s Miladou Horákovou a spol.: (historická studie a edice dokumentů)*. Vyd. 1. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2008.

⁸² Celý proces byl řízen politickými špičkami KSČ

⁸³ KAPLAN, Karel. *Největší politický proces "M. Horáková a spol."*. 1. vyd. Brno: Doplněk, 1995. Studie, materiály, dokumenty. IVANOV, Miroslav. *Justiční vražda, aneb, Smrt Milady Horákové*. Praha: XYZ, 2008. KOUROVÁ, Pavlína a Petr KOURA. *Žádáme trest smrti!: propagandistická kampaň provázející proces s Miladou Horákovou a spol. : (historická studie a edice dokumentů)*. Vyd. 1. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2008.

Cílem této části mé práce je (už vzhledem k jejímu rozsahu) spíše než pokusit se o komplexní analýzu soudního procesu s Miladou Horákovou jako kulturní performance⁸⁴ (neboť aplikace tohoto konceptu na politický proces je, jak vysvětlím později do jisté míry problematická), zodpovězení otázky, v čem tkví podstata politického procesu jako nástroje politiky, zda je politický proces (řeceno s notnou mírou cynismu) jako takový nástroj účinný, a pokud ano, proč tomu tak je. Jakou úlohu při tom plní performativita a s ní úzce spjaté principy, jichž bylo (nejen) v procesu s Miladou Horákovou použito. Proces s Miladou Horákovou jsem při tomto zkoumání volil právě proto, že je dobře zdokumentovaný a protože se jednalo o první velký proces, který posloužil v Československu více méně jako proces vzorový⁸⁵.

Při snaze odpovědět na tyto otázky navážu na tezi, kterou jsem se pokusil obhájit v předešlé části této práce, ale budu částečně vycházet rovněž z konceptů kulturní sociologie, kulturní a sociální performance⁸⁶ a z konceptu politiky jako divadla obhajovaného Davidem E. Apterem⁸⁷.

⁸⁴ ALEXANDER, Jeffrey C, Bernhard GIESEN a Jason L MAST. 2006. *Social performance: symbolic action, cultural pragmatics, and ritual*. New York: Cambridge University Press, 2006, xv, 374 p.

⁸⁵ KAPLAN, Karel. *Největší politický proces "M. Horáková a spol."*. 1. vyd. Brno: Doplněk, 1995. Studie, materiály, dokumenty, s. 7-8.

⁸⁶ *ibid.*

⁸⁷ *supra* note 84

4.1 Politické změny a změny v právu po únoru 1948

To nejobecnější východisko společenských změn, které se v Československu odehrály po únoru 1948, stručně a výstižně shrnul Jiří Přibáň ve sborníku *Komunistické právo v Československu*⁸⁸. „Původní marxistická a po ní i komunistická ideologie vychází z klasického omylu politické filosofie a společenských věd, podle něhož společnost může mít sama od sebe normativní odstup a jako taková může také poznat objektivní zdroje platnosti svého morálního a politického řádu, ze kterých se formuje jakési totální vědomí společnosti. Spojování a kombinace sociální a substanciální roviny, tento ‚kardinální omyl humanismu‘, nabývá aplikací marxistické ideologie tragických rozměrů a končí v politickém totalitarismu. O tom, co je substanciální, rozhoduje politicky privilegovaná vrstva, která svá privilegia udržuje i brutálním násilím a ospravedlňuje je jediným přípustným výkladem reality,“ píše Přibáň⁸⁹.

Pokud komunisté po únoru 1948 usilovali o vytvoření nového výkladu reality, muselo dojít i ke změnám v systému kolektivní reprezentace⁹⁰, ke změně referenčních textů. neboť vítězství v boji o moc takovou změnu nutně předpokládá⁹¹. Ačkoli by se mohlo zdát, že ke změně společenského uspořádání a udržení kontroly nad společností by teoreticky stačila „pouze“ (třeba i velmi demonstrativně) uplatňovaná moc a násilí, bylo třeba změnit platné právo. Jako by prostá realita – samotná skutečnost, že „nový režim“ disponuje prostředky, které mu umožňují potlačit své odpůrce a udržet se u moci, nedostačovala. Jako by bylo vždy třeba nově nastolený společenský řád „potvrdit“ a jeho pravidla „povýšit“ na zákon⁹², neboť ten je z podstaty třeba ctít a dodržovat. To je jakýmsi obecným rysem revolucí. Děje se tak bez ohledu na politickou ideologii, kterou se nově ustavený režim řídí a je tomu tak proto, že právo hraje v systému kolektivní reprezentace nesmírně důležitou roli – je jeho podstatnou součástí, je jedním z normativních systémů, jejichž prostřednictvím jednotlivci nahlíží sociální realitu svou i ostatních, systémem, který tuto realitu prostřednictvím zpětnovazební smyčky dokonce spoluvytváří, jak jsem se o tom již dříve zmínil. Není s podivem, že se

⁸⁸ PŘIBÁŇ, Jiří. Na stáži jednoty světa: marxismus a právní teorie. In Bobek, M., MOLEK, P., ŠIMÍČEK, V. (eds.) *Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví*. Mezinárodní politologický ústav, Masarykova univerzita: Brno, 2009, str. 39-59. Elektronicky přístupné na <http://www.komunistickepravo.cz>.

⁸⁹ supra note 88

⁹⁰ ALEXANDER, Jeffrey C, Bernhard GIESEN a Jason L MAST. 2006. *Social performance: symbolic action, cultural pragmatics, and ritual*. New York: Cambridge University Press, 2006, xv, s. 33

⁹¹ ALEXANDER, Jeffrey C. *The performance of politics: Obama's victory and the democratic struggle for power*. New York: Oxford University Press, 2010, s. 18

⁹² i ve smyslu psaného pramene práva

i právo stalo nástrojem, který posloužil komunistické moci, aby mohla nový systém kolektivní reprezentace, „jediný přípustný výklad reality“ vytvořit.

Komunistický režim v Československu při této změně vycházel z Leninem rozvinuté marxistické ideologie. Co Marx pouze naznačoval, Lenin rozvinul v tezi, podle níž stát, jenž je bezprostředně spjat s buržoazní společností, i právo, jehož prostřednictvím si vykořisťovatelé udržují moc nad vykořisťovanými, jsou historickým vývojem odsouzeny k zániku⁹³. Nicméně než se tak stane, je třeba zapojit právo do budování komunistické společnosti – důležitost „nového“ práva⁹⁴ a „nových“ právníků⁹⁵ v porevoluční době tak byla paradoxně vyzdvihována. Komunisté však právo chápali pouze jako nástroj pro uplatňování politiky a uváděli při tom v život koncepci vycházející ze Stalinova výkladu marxismu-leninismu, podle níž právo představuje „souhrn pravidel chování vyjadřujících vůli vládnoucí třídy, stanovených zákonným způsobem, jakož i obyčejů a pravidel soužití potvrzených státní mocí, jejichž užívání je zajištěno donucovací státní mocí za účelem ochrany, upevnění a rozvoje společenských vztahů, které prospívají a vyhovují vládnoucí třídě.“⁹⁶ KSC tak po převzetí moci začala pracovat na změně platného práva, kterou zdůvodňovala právě tím, že došlo ke změně vládnoucí třídy, jejíž vůle je jiná, než vůle třídy, která vytvořila dosavadní pozitivní právo, a pozitivní právo je proto třeba uvést s touto vůlí do souladu.

Nebudu nyní uvádět výčet všech právních předpisů, které byly po únoru 1948 přijaty a za jejichž pomoci mělo dojít k „přetvoření společnosti“, ale zmíním jen ty nejdůležitější, jež se týkají předmětu této práce. Považuji však za důležité zdůraznit, že doposud nebyla ukončena diskuze o tom, zda komunisté převzali moc v Československu legálně a v souladu s ústavní listinou z roku 1920. Nicméně se takové zdání snažili vzbudit, ať už byla jejich motivace jakákoli. O tom, že komunisté si byli vědomi protiprávnosti některých svých

⁹³ „Čím úplnější je demokracie, tím bližší je chvíle, kdy se stává zbytečnou. Čím demokratičtější je ‚stát‘, který se skládá z ozbrojených dělníků a ‚není už státem ve vlastním slova smyslu‘, tím rychleji začíná odumírat jakýkoli stát.“ in LENIN, Vladimír Il'jič. Stát a revoluce: marxistické učení o státu a úkoly proletariátu v revoluci. Vyd. 1. Praha: Otakar II., 2000, s. 115

⁹⁴ „Socialistické právo je v socialistickém státě mocným prostředkem k vytvoření nových socialistických společenských poměrů.“ RAIS, Štefan: Pokrokový právníci v řadách budovatelů socialismu, Právník 1950, s. 434

⁹⁵ „Soudruh Gottwald poukázal na to, že úloha právníků v našem pokrokovém systému nebude menší než dříve, ba naopak bude větší. Ovšem právníci již nebudou právníky starého typu, překrucovateli paragrafů, nýbrž budou to specialisté-právníci, bez nichž se nemůžeme obejít stejně jako potřebujeme specialisty všemožných jiných oborů.“ Ibid.

⁹⁶ Autorem této definice práva je Andrej Januarjevič Vyšinskij, sovětský právník a funkcionář, který se jako soudce účastnil „případu Šachty“, v letech 1935-39 působil jako generální prokurátor SSSR a nechvalně proslul svou účastí na tzv. moskevských procesech. Jeho učebnice „Otázky státu a práva“ vyšla v roce 1949 a v českém překladu v roce 1951. Vyšinskij je rovněž autorem teorie nepřímých důkazů (1941), podle níž je vrcholným důkazem přiznání obžalovaného

předúnorových kroků, svědčí i jejich snaha je zpětně legalizovat. Jmenovat lze např. zákon č. 213/1948 Sb. „o úpravě některých poměrů na ochranu veřejných zájmů“, který byl přijat 21. července 1948 a jímž byla konvalidována činnost akčních výborů spočívající v nelegálním odstraňování pro komunisty nespolehlivých veřejných zaměstnanců ze státní služby v době od 20. února do 8. srpna 1948⁹⁷.

Již Národní shromáždění (přesněji Ústavodárné národní shromáždění) zvolené v roce 1946 mělo za úkol vypracovat návrh nové československé ústavy – po 2. světové válce byla totiž obnovena platnost prvorepublikové ústavní listiny z 29. února 1920, která však přirozeně nemohla odrážet poválečné změny a novou mezinárodní situaci (Zakarpatská Ukrajina přestala být součástí území Československa, Sudetští Němci byli odsunuti, existoval problém ústavnosti tzv. Benešových dekretů atd.). Při přípravě nové ústavy se plně projevil názorový rozkol mezi komunisty a jinými politickými stranami (zejména národními socialisty). Ústava měla být přijata ke třetímu výročí osvobození Československa, tedy 9. května 1948. Ústavodárné národní shromáždění ji sice v neděli 9. května na Hradě jednomyslně přijalo (schůze byla ukončena zvoláním předsedajícího Františka Komzaly „Kéž tato ústava je požehnáním československého lidu!“, po kterém pražští pozouněři zahráli československou hymnu⁹⁸), ale prezident Beneš ji odmítl podepsat a nakonec novou tzv. lidově demokratickou ústavu podepsal (v souladu s ústavní listinou z roku 1920) ještě jako předseda vlády Klement Gottwald poté, co prezident Beneš 7. června 1948 odstoupil. Ústava byla založena na principu jednotné lidové moci – tradiční dělba moci⁹⁹ byla odmítnuta, neboť neodpovídala „novému lidovému zřízení“. Československý lid v její preambuli prohlásil, že je „pevně rozhodnut vybudovat osvobozený stát jako lidovou demokracii, která zajistí pokojnou cestu k socialismu.“

Dne 6. října 1948 byl přijat zákon č. 231/1948 Sb., na ochranu lidově demokratické republiky¹⁰⁰ (který podstatně zpřísnoval tresty za některé trestné činy) a zákon č. 232/1948

⁹⁷ Podle § 1 odst. 1 tohoto zákona „opatření akčních výborů nebo opatření učiněná na jejich návrh nebo na jejich místě, k nimž došlo v době od 20. února 1948 do dne počátku účinnosti tohoto zákona a která směřovala k ochraně nebo k zabezpečení lidově-demokratického zřízení nebo k očistě veřejného života, jsou po právu, a to i v těch případech, kde by jinak nebyla v souladu s příslušnými předpisy.“ Jen pro zajímavost doplňuji, že tento zákon byl zrušen až 1. ledna 2004.

⁹⁸ <http://www.psp.cz/eknih/1946uns/stenprot/114schuz/s114002.htm>

⁹⁹ Koncept dělby státní moci na moc zákonodárnou, výkonnou a soudní, jež mají být od sebe odděleny a mají se navzájem kontrolovat pomocí tzv. systému brzd a rovnováh, vychází z děl Charlese Montesquieua a Johna Locka a je obecně považován za jednu z podmínek demokratické formy vlády.

¹⁰⁰ Důvodová zpráva uvádí, že „Stát budující na zásadách socialistických, nemůže ke své ochraně vystačit se zákonem, který byl zaměřen k ochraně státu budujícího na základech zcela jiných. Je proto nutné vytvořit nový zákon na ochranu republiky, který by přihlížel ke změně poměrů, a který by byl účinnou zbraní

Sb., o státním soudu¹⁰¹. Názvy obou zákonů odkazovaly na zákony prvorepublikové, jejich obsah byl však podstatně odlišný. Navazoval na ně zákon č. 247/1948 Sb., o táborech nucené práce, ze dne 25. října 1948 a zákon č. 319/1948 Sb., o zlidovění soudnictví, ze dne 31. prosince 1948.

Dne 2. prosince 1948 byl přijat zákon č. 275/1948 Sb., jímž byla zrušena Finanční stráž¹⁰² a její působnost přešla na Sbor národní bezpečnosti¹⁰³. Pravomoci Státní bezpečnosti v rámci Sboru národní bezpečnosti, která byla fakticky ovládána Komunistickou stranou Československa a v únorových událostech sehrála podstatnou úlohu, byly ještě posíleny zákonem č. 286/1948 Sb. o Národní bezpečnosti, ze dne 21. prosince 1948.

Tyto zákony byly pak doplněny zákonem č. 319/1948 Sb., o zlidovění soudnictví, kterým byl plošně zaveden institut soudců z lidu¹⁰⁴, ustavením právnické školy pracujících¹⁰⁵ a změnami v organizaci vysokoškolského právního vzdělání¹⁰⁶.

Byly tak položeny právní základy nového uspořádání společnosti, ze které se měla stát „lidová demokracie“. Tato změna přitom proběhla tzv. shora. Komunisté si toho byli dobře vědomi – uvědomovali si, že přerod společnosti je překotný (v tom ostatně tkví podstata revoluce), a že pokud má být tato změna přijata, musí být (tak jako politická moc, která ji uskutečnila) legitimizována – ospravedlněna a vysvětlena. A to se dělo právě i prostřednictvím politických procesů.

proti všem, jejichž činnost by byly zaměřena proti státu a jeho lidu. Potřeba takové účinné ochrany je dnes tím naléhavější, když vnější **nebezpečí pro stát dosud nepominulo.**“ (zvýraznil ML) cit dle http://www.psp.cz/eknih/1948ns/tisky/t0094_02.htm

¹⁰¹ Státní soud byl jediný pro území celé republiky a jeho pravomoci podléhaly i osoby, které by jinak podléhaly vojenské soudní pravomoci a osoby mladistvé. Byl tvořen občanských a vojenských soudců z povolání a ze soudců z lidu. Navrhl-li to prokurátor, pak byl státní soud příslušný i k řízení ve věcech jiných trestných činů než zločinů podle zákona na ochranu lidově demokratické republiky, na něž tento zákon stanovil trest smrti nebo trest na svobodě delší deseti let.

¹⁰² Finanční stráž byla ozbrojeným sborem, jež podléhal ministerstvu financí a jehož úkolem bylo provádět celní službu a střežit státní hranice.

¹⁰³ Ministr vnitra a ministr financí měli určit, kteří z příslušníků finanční stráže budou převedeni do Sboru národní bezpečnosti. Skutečným motivem přijetí tohoto zákona bylo zajistit kontrolu hranic ke komunistické straně loajálními příslušníky SNB.

¹⁰⁴ „Pronikavé zlidovění soudnictví u okresních soudů je zajištěno majoritou soudců z lidu v rozhodujících senátech.“ Stejně tomu bylo i u senátů krajských soudů a Nejvyššího soudu v občanskoprávních věcech. http://www.psp.cz/eknih/1948ns/tisky/t0160_01.htm

¹⁰⁵ „Úkolem dělnické právnické školy je spojit revolučnost dělnické třídy a oddanost lidově demokratickému státu s právním vzděláním a vytvořit tak nový typ právníka se zdravě třídním, buržoasní ideologií nezatíženým názorem na právo vůbec a na obor trestního práva zvláště.“ VRÁTNÝ, Miroslav. Právnická škola pracujících. Právník. 1949. s. 419

¹⁰⁶ „Studenti jsou povinni účastnit se předepsaných přednášek a cvičení, podrobit se kontrole studia. Celý studijní život každého posluchače bude sledován dokonale propracovaným systémem opatření, která jednak zaručí kontrolu studijního postupu, především však jsou tu k tomu, aby tento postup podporovala, aby každému byla podána pomocná ruka a ukázána správná cesta.“ BYSTRINA, Ivan. Za novou socialistickou výchovu právníků. Právník. 1949. s. 429

4.2 Politický proces a legitimita

Fenomén soudního procesu s mocenskými protivníky, představiteli opozice či s jejími řadovými stoupenci, není v historii ničím novým¹⁰⁷. Definice pojmu „politický proces“ je však poměrně problematická. Štanclová definuje politické procesy jako „soudní procesy jejichž výsledek – tedy odsouzení či osvobození obviněného na základě posouzení předložených důkazů a výpovědí svědků, nebylo v rukou příslušné jurisdikce, ale bylo vymáháno či předem určeno politickou mocí.“¹⁰⁸ Pro účely této práce je možné se s takovou definicí politického procesu spokojit, ačkoli se domnívám, že je do značné míry zužující. Za politický proces je podle mě totiž třeba označit jakýkoli proces, který se více či méně dotýká politiky jako takové nebo jejích představitelů, a to bez ohledu na to, zda byl jeho výsledek předem určen politickou mocí či nikoli, neboť i takový proces představuje svého druhu politikum. Štanclová ve své práci rovněž správně dochází k závěru, že politické procesy mohou sloužit jako nástroj legitimizace moci. O vysvětlení, co vede k tomu, že autoritářské a totalitní režimy soudní proces tak často používají jako jeden z prostředků, jimiž se snaží si vybudovat či udržet legitimitu, se však nepokouší.

Má-li být jedním z cílů politického procesu vytvoření legitimacy vládnoucí moci (jako tomu bylo u prvních politických procesů po únoru 1948, které měly legitimizovat *způsob* jeho provedení¹⁰⁹, nebo právě procesu s Miladou Horákovou, jenž cílil na legitimitu režimu *jako takovou*), či její udržení (jako tomu bylo u procesu s Rudolfem Slánským), je nutné zastavit se u pojmu legitimacy.

Legitimita (zjednodušeně řečeno) představuje vztah jedince k moci, společenské autoritě a k právu na výkon této moci¹¹⁰. Východiskem pro uvažování o legitimitě se na dlouhou dobu staly myšlenky Maxe Webera¹¹¹. Podle teorií, které vycházejí z Weberova

¹⁰⁷ Jednalo se např. o procesy, které měly ukázat, že nebyla otřesena moc panovníka potlačivšího pokus o revoluci či povstání (z této kategorie lze jmenovat kupříkladu proces z počátku roku 1606, v němž byl odsouzen Guy Fawks, jeden ze strůjců plánovaného útoku na anglického krále Jakuba I.) či o procesy, jejichž účelem bylo vyrovnat se s představiteli (např. revolucí) svrženého režimu (z poslední doby je možné jmenovat např. do jisté míry kontroverzní proces se Saddámem Husajnem v roce 2003).

¹⁰⁸ ŠTANCLOVÁ, Diana. *Politické soudní procesy jako nástroj legitimace komunistických režimů*. Magisterská diplomová práce, Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, Brno, 2008

¹⁰⁹ např. proces Reichel a spol. z května 1948 s údajnými organizátory protikomunistického puče.

¹¹⁰ srov. *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum, 1996, s. 564 an.

¹¹¹ Weber se domníval, že legitimita může být garantována buď psychicky (afektivně, hodnotově racionálně nebo nábožensky) anebo orientací zájmů. Společenské uspořádání, resp. vládnoucí vrstva tak svou legitimitu může čerpat z tradice, z afektivní (emocionální) víry, z hodnotově racionální víry nebo skrze legalitu. V posledním jmenovaném případě pak jsou pojmy legálnosti a legitimacy totožné, a to buď proto, že se na tom členové společnosti dohodli, nebo proto, že legálnost jim byla vnucena na základě legitimně platného

pojetí legitimacy, jednotlivci považují za legitimní takový politický systém a takové politické instituce, o kterých soudí, že jsou i přes své nedostatky těmi momentálně nejlepšími možnými a že je proto třeba se jim podrobit¹¹².

Takový přístup ke zkoumání legitimacy lze nazvat klasickým a výstižně jej shrnul Arthur Schaar: „Počínaje Weberem jsme neúnavně třídili legitimitu do té či oné ze tří příhrádek a ukazovali, jak se charismatické panství metamorfózuje v tradiční, které se zase přeměňuje v racionální neboli legální“¹¹³. Ukazuje se však, že toto tradiční dělení je na společnost formující se v období po 2. světové válce jen stěží aplikovatelné, neboť je příliš zjednodušující¹¹⁴.

Pro pochopení vztahu politického procesu a legitimacy však není ani tak důležité pokoušet se upřesnit či redefinovat pojem legitimacy, neboť i o tom, zda se současné politické moci a jejím představitelům v liberálních demokraciích dostává patřičné legitimacy, panují pochybnosti¹¹⁵. Za mnohem důležitější považují zaměřit se na proces, jakým moc, potažmo její představitelé legitimitu získávají, jak ji udržují a obnovují, a objasnit jakou roli v tom hrají politické procesy.

Pro účely této práce se mi proto jako mnohem přiléhavější než klasický „weberovský“ přístup jeví koncept vytvořený Peterem L. Bergerem a Thomasem Luckmannem. Tito autoři se totiž spíše než na popis legitimacy jako takové zaměřili na popis jejího získávání, tedy na legitimizaci – chápou ji jako proces, při němž dochází k objektivizaci významu druhého řádu, která vytváří nové významy sloužící k integraci již utvořených významů a jejíž funkcí je vysvětlování a ospravedlňování. Legitimizace podle nich jednotlivci vysvětluje fungování společenských institucí a umožňuje mu přisoudit jim hodnotu¹¹⁶. Berger a Luckmann sice nehovoří primárně o legitimizaci politické moci, ale jejich koncept je aplikovatelný i v tomto směru. Jádrem procesu legitimizace je tedy *význam* a *pochopení*, porozumění. Za legitimní je

panství vládnoucí vrstvy, jíž jsou ovládaní jedinci podřízeni. Weberovo pojetí legitimacy tedy předpokládá, že ovládaní uznávají autoritu ovládajících a že cítí jako svou povinnost se vůli ovládajících podrobit.

¹¹² srov. LIPSET, Seymour Martin. *Social Conflict, Legitimacy and Democracy*. In: *Political Man. The Social Basis of Politics*. 2. rozšířené vydání, Baltimore: The John Hopkins University Press. a LINZ, Juan J. *Legitimacy of democracy and the socioeconomic system*.

¹¹³ SCHAAR, John Homer. (1981). *Legitimacy in the Modern State*. New Brunswick: Transaction Books., cit. dle Mattei Dogan: Legitimita režimů a důvěra v instituce: od klasické typologie k novým skutečnostem in *Politologická revue* 2, prosinec, 1998, str. 111 an.

¹¹⁴ blíže DOGAN, Mattei. Legitimita režimů a důvěra v instituce: od klasické typologie k novým skutečnostem in *Politologická revue*, prosinec, 1998, str. 111 an.

¹¹⁵ *ibid.*

¹¹⁶ BERGER, Peter. Ludwig and Thomas Luckmann, *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Garden City, NY: Anchor Books 1966, s. 110. Český překlad „first-order“ a „second-order“ jako „prvoplánové“ a „druhoplánové“ nepovažují za nejnižší.

podle Bergera a Luckmanna možné označit takovou politickou moc, které jednotlivci rozumějí, kterou chápou. S mocí, které nelze rozumět, kterou nelze pochopit, se totiž nelze ztotožnit.

V předchozích kapitolách jsem se pokusil vysvětlit, že jakýkoli soudní proces umožňuje, aby jednatelce poznal právo a že při tomto poznávání se zároveň jakousi zpětnovazební smyčkou formuje a přetváří jeho představa o realitě – je mu předávána informace, za jejíž pomoci si může o realitě vytvořit obraz a přiřadit pozorovanému význam. Rovněž jsem konstatoval, že stejně jako u rituálu se tak děje prostřednictvím „showing doing“. Není pak jen shodou náhod, že pro politické procesy je používáno označení monstrprocesy¹¹⁷. Přídavné jméno monstrózní i podstatné jméno monstrum mají svůj původ v latinském slovese „monere“, které znamená „připomínat“ či „upozorňovat“. Toto sloveso je příbuzné se slovesem „monstrate“ znamenajícím ukazovat, které je základem slov jako demonstrace či monstace (které se také říká ostensorium). V angličtině se pro monstrprocesy používá označení „show trial“ a v němčině „der Schauprozess“. Právě anglické a německé označení politického procesu tak dobře vystihuje, na jakých základech takový proces stojí – je to ukazování a pozorování, řečeno s Richardem Schechnerem, je to „showing doing“. Žádná z funkcí a vlastností soudního jednání, tedy ani politického procesu, by nebyla možná, pokud by soudní proces neměl tolik společného s rituálem a neměl performativní charakter. Je to totiž ono „showing doing“, jímž se naplňují zásady bezprostřednosti a ústnosti, o nichž jsem se zmiňoval v první části práce. Performativita umožňuje, aby autoritativní a totalitní režimy využívaly politický proces jako mocenský nástroj. A právě v jedné z vlastností performativity, tedy ve schopnosti tvořit realitu a významy (významy nově přiřazovat nebo již zažité významy měnit) spočívá „síla“ politického procesu jako nástroje legitimizace. O jaké významy se jedná?

¹¹⁷ WEBER, Max. *Autorita, etika a společnost: pohled sociologa do dějin*. Praha: Mladá fronta, 1997. Souvislosti (Mladá fronta), sv. 11. s. 55 an.

4.3 Soudní jednání jako narativ, právo a jazyk, propaganda

Pozitivní právo je v kontinentálním typu právní kultury založené na existenci psaných pramenů práva. Právní normy jsou obsaženy v právních předpisech, které mají vždy písemnou formu, jsou textem. Právní norma, která je v nich obsažena je vyjádřena za použití jazyka (bez něhož by právo nemohlo existovat), je vyjádřena slovy. Konkrétní slova nebo sousloví, či definující věty pak tvoří právní pojmy¹¹⁸, které jsou podle Helmuta Hatze, německého právního filosofa, „zvláštní objektivní manifestací ducha práva“¹¹⁹. Adresáti právních norem, tedy ti, kteří se mají normou řídit, si vytváří o obsahu právního pojmu nějakou představu, nějak mu rozumí. Právní pojem (a nejen on, ale vlastně celý právní předpis) tedy představuje ze sémiotického hlediska znak, který je nejen možné, ale za účelem jeho poznání dokonce nutné interpretovat – tedy přidělit mu význam¹²⁰.

Společenské změny, které v Československu nastaly po únoru 1948, zasáhly samozřejmě i oblast jazyka¹²¹. Do oblasti práva se však jazykové změny nemohly promítnout takovou měrou, jakou se promítly do jiných oblastí, neboť právo je z jazykového hlediska charakteristické specifickým a stabilním lexikem. Zavedení nových slov (pojmu, termínů) do práva je proto problematické.¹²²

Kde nebylo možné začít užívat nová slova, tam bylo nutné již existující slova (pojmy, termíny) naplnit významy novými a přiřadit jim patřičná hodnotová znaménka. Mám přitom na mysli slova, jež se sice používají i v běžném jazyce, jež ale zároveň jsou právními pojmy – mají jasně definovaný právní obsah (např. soukromé vlastnictví, podnikání, krádež). Protože nové významy slov a jejich hodnotové zabarvení odrážely revoluční změny ve společnosti, proběhla i tato změna revolučně. Bylo tedy třeba, aby si ji společnost uvědomila, co nejrychleji ji pochopila a přijala. To byl také jeden z účelů propagandy, kterou Koukolík a Drtilová charakterizují jako „pokus nějaké autority, například státní, církevní nebo stranické,

¹¹⁸ Jsem si vědom, že v dalším textu v rozporu s některými teoretickými přístupy používám „právní pojem“ ve smyslu „právní termín“.

¹¹⁹ HATZ, Helmut. *Rechtssprache und juristischer Begriff. Vom richtigen Verstehen des Rechtsatzes*. Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 1963, s. 53

¹²⁰ viz BARAK, Aharon. *Purposive Interpretation in Law*. Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2005

¹²¹ blíže FIDELIUS, Petr. *Reci komunistické moci*. Dotisk 1. vyd. Praha: Triáda, 2002. či BRUNER, Tomáš a ŠOLTYS, Otakar. *Srovnání jazyka komunistické a nacistické propagandy v úvodních a vybraných komentářových textech deníku Rudé právo (leden - červenec 1950) a deníku Venkov (srpen - prosinec 1941)*. Praha: Fakulta sociálních věd UK, 2011. 56 s. Pražské sociálně vědní studie. Mediální řada, MED-022.

¹²² Příkladem ze současnosti budiž institut pachtu, který se do českého civilního práva vrátil v roce 2014 s účinností „nového“ občanského zákoníku (zákon č. 89/2012 Sb.) Přitom se ani nejedná se o institut nový – císařský patent c.č. 946/1811 Sb. z. s., Obecný zákoník občanský, pacht znal, ale tento institut byl zrušen tzv. středním občanským zákoníkem z roku 1950, účinným od 1. ledna 1951.

o něčem přesvědčit co největší lidské skupiny“¹²³. Ono „přesvědčování“ spočívalo i ve změně významů slov.

Politický proces se stal součástí komunistické propagandy nejen proto, že (jako každý soudní proces) představuje pro svou performativitu a svůj těsný vztah k rituálu, o němž jsem se zmiňoval v předchozích kapitolách, ideální nástroj pro „působení“ na společnost, ale i proto, že jeho performativita umožňovala dát starým slovům nový význam. Dělo se tak prostřednictvím již zmiňované zpětnovazební smyčky, díky níž je soudní jednání schopno ukazovat a vysvětlovat živoucí právo, je *právem v akci*¹²⁴. Politický proces tuto obecnou schopnost soudního jednání akcentoval a za jejího použití pomáhal vytvořit zjednodušený obraz reality. Právě jednoduchost je ostatně jedním ze znaků propagandy.¹²⁵

Samo soudní jednání, které se obvykle jednoduchostí nevyznačuje, mělo tedy působit jako jednoduché, nekomplikované, proto byly u politických procesů jakékoli složitosti předem odstraněny, aby bylo možno dosáhnout redukce na dichotomii vinen x nevinen.¹²⁶ Aby snad nebylo možné o pochybovat o vině obžalovaných, museli i oni být snadno pochopitelní a jejich vina musela být jasná a nesporná. Politický proces je proto vykresloval pomocí jinými formami propagandy předem vytvořených obrazů, typologie a lexika¹²⁷, na něž už jen odkazoval, když obžalované prezentoval jako „diverzanty“, „záškodníky“, „zrádce“ atd. Skrze líčení skutků těchto „zrádců“ (nejprve prokurátory při přednesu obžaloby, pak znovu i samotnými obžalovanými při jejich výslechu) za působení aktualizace a přirozené obrazotvornosti se při politickém procesu jejich obraz doplňoval a zároveň se vytvářel obraz, jímž se naplňoval (a měnil) význam pojmů jako „špionáž“ či „velezrada“. Politický proces tedy využíval tak základního komunikačního prostředku, jakým je ostenze¹²⁸, a to právě pro jeho jednoduchost. Princip ostentativní komunikace byl úzce provázán s propagandou a jejími dalšími formami (např. tiskem a rozhlasem). Jednotlivé formy propagandy totiž takto vzniklé a doplněné obrazy sdílely a dále používaly. Tím docházelo k jejich upevnování skrze opakování, které je podle Koukolíka a Drtilové rovněž znakem propagandy.

¹²³ KOUKOLÍK, František a Jana DRTILOVÁ. *Vzpouřa deprivantů: nestvůry, nástroje, obrana*. Nové, přeprac. vyd. Praha: Galén, 2006. Makropulos.

¹²⁴ supra note 18

¹²⁵ supra note 123

¹²⁶ To je jeden z důvodů, proč při politických procesech docházelo k markantnímu porušování trestního práva procesního, a to zejména práva na obhajobu, jež se stalo vyprázdněnou, ale pro zdání zákonnosti nutnou formalitou.

¹²⁷ supra note 121

¹²⁸ O ostenzi se ještě později zmíním přímo v souvislosti s procesem s Miladou Horákovou.

Dalšími znaky propagandy jsou oslovení emocí a oslovení představitosti¹²⁹. K aktivizaci emocí dochází u jakéhokoli soudního procesu, neboť nejde o všední událost. Soudní proces v trestní věci, a ten politický obzvlášť, zároveň působí dojmem souboje, je to agón, čehož lze v rámci propagandy a legitimizace využít, a to nejen proto, že každý zápas vzbuzuje pozornost a zvědavost, neboť jeho výsledek je (třeba i zdánlivě) nejistý, ale i proto, že umožňuje pracovat s aktualizací a symbolikou (nejen vizuální, ale i slovní), čímž je naplněn další znak propagandy, a to oslovení představitosti.

Žádný ze způsobů působení politického procesu, jež jsem dosud popsal, by se nemohl plně rozvinout, pokud by nebylo ještě jedné jeho vlastnosti, která je pro pochopení politických procesů po únoru 1948 klíčová. Je to schopnost znovu zpřítomnit pocit vítězství a pocit ohrožení. Vítězství Sovětského svazu ve druhé světové válce a účast představitelů KSČ na něm se totiž staly jedním ze zdrojů legitimacy komunistického režimu v Československu. Únorem 1948 však proces legitimizace neskončil, právě naopak – začalo období jakési permanentní legitimizace režimu, v němž byly neustále vytvářeny obrazy hrozeb – nepřátel (nejprve vnějších, později vnitřních), kteří nový společenský řád ohrožují, které je potřeba hledat a jimž je třeba čelit. Komunistický režim vytvářel stále znovu a znovu za pomoci prvků *systemu kolektivní reprezentace*¹³⁰, o němž se blíže zmíním dále, dojem permanentního ohrožení, válečného stavu sui generis, jehož prostřednictvím stvrzoval a legitimizoval nejen celou svou existenci, ale i způsob výkonu moci.

Politické procesy po únoru 1948 tak těžily právě z principu reprodukce vnější hrozby (nacismu a fašismu, války, imperialismu, nesvobody atd.) a reprodukce vítězství – jejího poražení. To se zřetelně projevovalo v osobách obžalovaných, kteří byli právě takovými „nebezpečnými nepřáteli“¹³¹. Politické procesy však nesloužily pouze při tvorbě zdání, že je i nadále nutné pokračovat v boji proti nepříteli, umožňovaly zároveň velmi jednoduše měnit jeho obraz a při tom všem spoluvytvářet a prosazovat systém kolektivní reprezentace odpovídající komunistické ideologii a zároveň jej vysvětlovat a tím legitimizovat vládnoucí moc.

¹²⁹ ibid.

¹³⁰ ALEXANDER, Jeffrey C, Bernhard GIESEN a Jason L MAST. 2006. *Social performance: symbolic action, cultural pragmatics, and ritual*. New York: Cambridge University Press, 2006, xv, s. 32

¹³¹ Jednalo se např. o představitele církve, kteří měli provádět špionáž ve prospěch Vatikánu (proces Machalka a spol., 31. března – 5. dubna 1950), o údajné organizátory protikomunistického puče (proces Reichel a spol., květen 1948), o údajné vrahy komunisty a člena NKVD, majora Augustina Schramma (proces Choc a spol., 3. – 25. listopadu 1948).

4.4 Politický proces a symbolický svět

Berger a Luckmann pracují s konceptem tzv. *symbolického světa*, jenž je podle nich souborem „teoretických tradic, které uspořádávají v celek rozdílné oblasti významů a zahrnují institucionální řád v jeho symbolické celistvosti.“¹³² Tito autoři za symbolické označují procesy, které spočívají v označování, při kterém dochází k tvorbě odkazů na jiné než každodenní skutečnosti.¹³³ Legitimizace na symbolické úrovni pak probíhá prostřednictvím prvků, které jedince v běžném životě neprožije. Je založena na vytvoření všeobjímajícího symbolického rámce, v němž se odehrává veškerý život, na stvoření jakéhosi nového světa.

Soudní proces je schopen svému pozorovateli takový nevšední zážitek poskytnout a pomoci tak při tvorbě symbolického světa. Může být ale použit i při jeho udržování. V minulosti soudní procesy pomáhaly jak při budování mytologie¹³⁴, tak teologie.¹³⁵ Politické procesy pomáhaly vytvářet filosofickou představu o světě a lze tak o nich hovořit jako o politických rituálech v tom smyslu, v jakém je chápe Clifford Geertz¹³⁶ – tedy jako o prvku konstituujícím politickou moc a nikoli pouze jako o jevu, který již ustavenou moc doprovází. Stejnou funkci plnily v podobným způsobem minulosti např. korunovace, vojenské přehlídky či veřejná poprava. Fakt, že politický proces je vlastně procesem soudním, sice může zdánlivě zastřít jeho příbuznost s těmito událostmi, ale jeho charakter není o nic méně performativní.

Politický proces slouží i k obraně již vytvořeného symbolického světa, protože se může stát nástrojem terapie a potlačení¹³⁷. Prostřednictvím těchto konceptů Berger a Luckmann vysvětlují, jakým způsobem je ve společnosti zajištěno *zachování* legitimacy a jak jsou „léčeny“ či potlačovány odchylky od politickou mocí uznávaných definic reality (prvky, jež jsou „chybami“ v systému kolektivní reprezentace). Chování „deviantního“ jedince, totiž představuje pro symbolický svět potenciální hrozbu. Berger a Luckmann popisují, že pro takové odchýlení musí být vytvořen pojmový aparát a diagnostické nástroje a je třeba odborníků, kteří je budou aplikovat. Za jejich pomoci je pak možné pokusit se jedince přimět

¹³² BERGER, Peter L. a Thomas LUCKMANN. *Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii vědění*. 1. vyd. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 1999, s. 96

¹³³ idem.

¹³⁴ Např. procesy z nejstarších dějin Egyptanů se pohybují na pomezí mýologie, náboženství a práva.

¹³⁵ středověké procesy inkviziční a procesy čarodějnické, ordály atd.

¹³⁶ GEERTZ, Clifford. *Negara: the theatre state in nineteenth-century Bali*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, c1980. s. 13–17, 21.

¹³⁷ BERGER, Peter L. a LUCKMANN, T. *Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii vědění*. 1. vyd. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 1999, s. 96

pochopit svou odlišnost jako reálnou, uznat svou „vinu“ za narušení symbolického světa a znovu jej socializovat¹³⁸.

Potlačení¹³⁹ naopak využívá podobný pojmový aparát k „vyhlazení všeho, co stojí mimo tento symbolický svět“. Realizuje se ve společnosti buď tak, že vše, co do symbolického světa nepatří, je dehonestováno, označováno za podřadné, historicky překonané, cizorodé atd., a proto hodné likvidace, nebo tak, že odlišnosti jsou integrovány do symbolického světa – tedy analyzovány a vysvětleny tak, že jsou vlastně stvrzením správnosti symbolického světa.

I k tomu soudní proces představuje ideální nástroj. Politický proces s Miladou Horákovou oba prvky zkombinoval – jeho cílem bylo vykreslit obžalované jako vědomé si své viny. Proces pak jejich údajné postoje do symbolického světa integroval, avšak výsledkem této integrace bylo konstatování, že jejich vina je tak závažná, že je nutné jejich názory a je samotné ze symbolického světa odstranit a tím symbolický svět opět „očistit“. Schopnost vládnoucí moci symbolický svět uzdravit pak vede k potvrzení a posílení její legitimacy.

Takové uzdravení společnosti prostřednictvím vyobcování jedince přitom může nabývat podoby rituálu, při němž se poukazuje na rozdíl mezi dobrým a špatným – společensky žádoucím a nežádoucím chováním. Je tomu tak proto, že kategorie správného a špatného (stejně jako významy) jsou relativní, nikoli objektivní – pro jejich pochopení je vždy potřeba poukázat na rozdíly mezi správným a špatným, k čemuž lze využít performativních prvků soudního jednání.¹⁴⁰ Soudní proces v trestní věci obecně může být jako takový rituál vnímán, a to i v tom smyslu, v jakém chápe rituál Victor Turner¹⁴¹. Troufám si tvrdit, že dokonce může být vnímán i jako rituál přechodový¹⁴². I při soudním jednání v trestní věci totiž dochází k vytvoření liminální fáze – nachází se v ní obžalovaný. Odlišuje se od zbytku společnosti, jeho svoboda či dokonce život jsou ohroženy. Ostatní členové společnosti se scházejí (třebaže v moderních společnostech reprezentovaní státní obžalobou a soudci), aby ve stavu *communitas* rozhodli o jeho vině a nevině. Spíše než o rituál iniciační či rituál

¹³⁸ To je v podstatě jedním z principů, na nichž je založena moderní penologie a demokratické trestní soudnictví. Účelem trestu totiž není primárně retribuice, ale ochrana společnosti a resocializace odsouzeného.

¹³⁹ BERGER, Peter L. a Thomas LUCKMANN. *Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii vědění*. 1. vyd. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 1999, s. 127

¹⁴⁰ ALEXANDER, Jeffrey C. *The performance of politics: Obama's victory and the democratic struggle for power*. New York: Oxford University Press, 2010, s. 12

¹⁴¹ TURNER, Victor Witter. *Průběh rituálu*. Brno: Computer Press, 2004. Eseje a studie.

¹⁴² KURR VAN GENNEP, Charles-Arnold. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Praha: Lidové noviny, 1997. Mythologie, sv. 1.

zvýšení statusu, se tak jedná o rituál „potvrzení statusu“ (v případě osvobození obžalovaného) nebo „rituál snížení statusu“ (v případě jeho odsouzení). I této schopnosti soudního procesu – umožnit vznik *communitas*, bylo v politických procesech využito k legitimizaci komunistické moci.

O rituálu se někdy hovoří i v souvislosti s „klasickou“ teorií legitimacy v případě společností založených na tzv. ritualistické legitimitě. Ta moc legitimizuje skrze víru. Moc si udržuje svou legitimitu prostřednictvím určitých „rituálů“, které slouží k zastírání nesouladu mezi ideologií a praxí a které mají od tohoto nesouladu odvést pozornost¹⁴³.

Takovými „rituály“ byly (podobně jako např. prvomájové průvody¹⁴⁴) i politické procesy – v reáliích Československa 50. let tuto funkci spíše než „velké“ politické procesy (jako proces s Miladou Horákovou nebo proces s Rudolfem Slánským) plnily „menší“ politické procesy, které následovaly po procesu s Miladou Horákovou¹⁴⁵, a dále procesy např. s kulaky, které probíhaly po celé zemi. Tyto procesy byly jakýmsi reprízami „velkých“ procesů na lokální úrovni. Právě prostřednictvím těchto menších procesů byl naplněn další ze znaků propagandy, a to opakování. Byly jedním z nástrojů, jakými se symbolický svět dějinně nevyhnutelného zániku buržoazní společnosti a nutnosti boje za tento ideál mohl rozšířit a zasáhnout každého v co nejosobnější rovině. Jejich prostřednictvím se mohli jednotlivci setkat s prvky systému kolektivní reprezentace, o kterém dosud jen četli či slyšeli. Jedná se o princip, který není vzdálený způsobu šíření náboženské víry a potvrzuje se tak vlastně teze některých autorů o komunismu jako sekulárním náboženství¹⁴⁶.

Domnívám se, že vytvoření atmosféry strachu a další represivní funkce, o kterých se v souvislosti s těmito politickými procesy hovoří nejčastěji, přicházejí až druhotně, čímž však netvrdím, že jsou méně důležité. Shora zmíněné funkce, stejně jako často opomíjená rituální funkce¹⁴⁷ politických procesů, jsou ale ty důležitější. Politické procesy dodávají legitimizaci tolik potřebnou dynamiku – pomáhají udržovat ve společnosti napětí, čerpají z něj energii pro

¹⁴³ BALÍK, Stanislav a Michal KUBÁT. *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů*. Praha: Dokořán, 2004, s. 76 an.

¹⁴⁴ viz KUBINA, Lukáš. *Teatralita prvomájových oslav v letech 1948 až 1952 v ČSR*. Magisterská diplomová práce, Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Brno, 2014

¹⁴⁵ k jejich rozsahu viz např. KAPLAN, Karel. *Největší politický proces "M. Horáková a spol."*. 1. vyd. Brno: Doplněk, 1995. Studie, materiály, dokumenty, s. 172

¹⁴⁶ WEIL, Simone. *Oppression and liberty*. London: Routledge, 2001. Routledge classics., s. 154, či ARON, Raymond. *Opium intelektuálů*. Praha: Mladá fronta, 2001. Myšlenky (Mladá fronta), sv. 1

¹⁴⁷ srov. MOŽNÝ, Ivo. *Proč tak snadno--: některé rodinné důvody sametové revoluce: sociologický esej*. 3. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2009. Knižnice Sociologických aktualit (SLON), sv. 2., s. 70 an.

tvorbu a upevňování symbolického světa a zároveň poskytují prostředek k jeho zdánlivému uvolnění, a to vše za použití svých performativních prvků ¹⁴⁸.

¹⁴⁸ ALEXANDER, Jeffrey C. *The performance of politics: Obama's victory and the democratic struggle for power*. New York: Oxford University Press, 2010, s. 19

4.5 Problém procesu jako inscenace a kulturní performance

Jeffrey Alexander chápe kulturní performanci¹⁴⁹ jako společenský proces, jímž lidé (jako herci svých společenských rolí) samostatně nebo společně ukazují ostatním význam své společenské situace. Prvky tohoto procesu jsou následující: systém kolektivní reprezentace, herci, pozorovatelé/publikum, prostředky symbolické produkce, mizanscéna a společenská moc.¹⁵⁰

Systém kolektivní reprezentace podle Alexandra sestává ze „symbolů v pozadí“ a „textů v popředí“¹⁵¹. Žádný z těchto prvků (a tedy ani celý systém kolektivní reprezentace) sice „nemluví sám za sebe“, ale představuje potenciál – poskytuje hercům referenční rámec, k němuž svou kulturní performanci vztahují, v němž ji uskuteční. Lidé (jako herci svých sociálních rolí) se při tvorbě své performance pohybují a sami sebe (re)prezentují v daném systému kolektivní reprezentace. Aby se v něm herci mohli pohybovat a aby ti, jimž je performance určena, mohli performanci pochopit, musí systému kolektivní reprezentace všichni zúčastnění dobře rozumět. Jejich porozumění přitom nemusí mít racionální základ, může být (a často je) z větší části podvědomé¹⁵². To je první podmínka úspěchu kolektivní performance.

Alexander dále efektivitu kulturní performance podmiňuje hodnověrností výkonu herců, věrohodností důvodů jejich činů a jejich motivů, jejich opravdovostí.¹⁵³ Té bude nejspíše dosaženo tak, že herec správně využije potenciál, který mu systém kolektivní reprezentace poskytuje, což je podmíněno právě jeho (třeba i podvědomým) porozuměním tomuto systému.

Hovořilo-li se dosud o procesu s Miladou Horákovou jako o divadle¹⁵⁴, hovořilo se o něm povětšinou jako o inscenaci – vyzdvihoval se tak především fakt, že proces byl dopředu připraven, že existovalo jeho téma, že měl dramaturgický záměr a předem připravený text a že, soudci, prokurátoři, obžalovaní i svědci v něm vystupovali jako herci. Domnívám se, že

¹⁴⁹ Pojem kulturní performance použil poprvé Milton Singer ve studii o kultuře jižní Indie. viz SINGER, Milton. *When a Great Tradition Modernizes: An Anthropological Approach to Indian Civilization*. New York: Praeger, 1972, 70–72

¹⁵⁰ ALEXANDER, Jeffrey C, Bernhard GIESEN a Jason L MAST. 2006. *Social performance: symbolic action, cultural pragmatics, and ritual*. New York: Cambridge University Press, 2006, xv, s. 32. Výraz „actors“ překládám záměrně jako herci, a nikoli jako „aktéři“ či „činitelé“.

¹⁵¹ *ibid.*, s. 33

¹⁵² srov. supra note 141, s. 58. Tímto podvědomým porozuměním a způsobem, jakým funguje se např. zabývá marketing ve vztahu k reklamě.

¹⁵³ supra note 132, s. 32

¹⁵⁴ viz např. JUST, Vladimír. *Teatralita politického procesu aneb „Horáková a společníci“ jako divadelní inscenace*. Dostupné online na <http://host.divadlo.cz/art/clanek.asp?id=10225>

takový pohled je však velmi zužující, neboť do značné míry upozaduje skutečnost, že účelem celého procesu bylo, jak jsem vysvětlil dříve, podpořit ustavení nového systému kolektivní reprezentace (nových referenčních textů a narativů) ve společnosti a tím podpořit a legitimizovat společenskou moc těch, kteří tento systém prosazovali. Nový systém kolektivní reprezentace se sice v procesu s Miladou Horákovou plně projevil (neboť za ním stála dostatečně silná politická moc), ale ani v době procesu nebyl ještě dostatečně ustaven. Celá performance tak narážela na problém hodnověrnosti, a to právě ve svých dvou nejdůležitějších prvcích – u herců a publika.

U obžalovaných nemohla nastat žádná katexe¹⁵⁵, neboť jak jejich společenská situace, tak prostředky, jimiž měli tuto situaci vyjádřit, nebyly jejich vlastní, ale byly jim vnuceny. Byly pro ně nejen nové, ale do značné míry i cizí a nepřátelské, neboť obžalovaní přistupovali k nové moci, celému politickému zřízení a tím pádem i k novému systému kolektivní reprezentace kriticky. Jen těžko u nich pak lze hovořit o psychologické identifikaci se svou novou společenskou rolí, nebo snad o tom, že jejich cílem bylo uvést prostředky nového systému kolektivní reprezentace a své vystupování do souladu. Proto musel být proces inscenován a výstupy obžalovaných při soudním jednání pečlivě nacvičovány za použití brutálního psychického a fyzického násilí.

Domnívám, že o obžalovaných nelze jednoduše hovořit ani jako o hercích v „inscenaci“ tohoto procesu¹⁵⁶. Takový přístup totiž příliš akcentuje inscenační rovinu celého procesu – za jeho jádro stále považuje „scénář“ a poněkud přehlídá účel celého procesu a tím pádem i kvalitativní rozdíly mezi jednotlivými rolemi (obžalovanými, soudci, prokurátory, obhájci). Právě z těchto rozdílů přitom vyplývají důsledky pro jejich „obsazení“ a právě tyto rozdíly (a to především) podmiňují „výkony“ jednotlivých „herců“, jejich hodnověrnost, přesvědčivost a možnosti psychologické identifikace nejen pro herce ale i pro publikum.

Zkoumání procesu s Miladou Horákovou a společníky z hlediska jeho performativity vyžaduje učinit právě onen performativní obrat, o němž hovoří Fischer-Lichte¹⁵⁷ a o němž jsem se zmiňoval na začátku své práce. Je třeba odprostit se od textu, od scénáře (neboť ten byl v této kulturní performanci pouze jedním z prostředků symbolické produkce) a zaměřit se

¹⁵⁵ Katexe je neologismem analytické psychologie a zjednodušeně řečeno znamená investici určité psychické a/nebo emoční energie do nějakého objektu (člověka, předmětu nebo myšlenky). Pojem používá i Alexander. viz ALEXANDER, Jeffrey C, Bernhard GIESEN a Jason L MAST. 2006. *Social performance: symbolic action, cultural pragmatics, and ritual*. New York: Cambridge University Press, 2006, xv, s. 34

¹⁵⁶ supra note 135

¹⁵⁷ supra note 4

na samotné představení. Pak je možné pokusit se proces nahlédnout jako kulturní performanci. O obžalovaných však nelze hovořit ani jako o hercích kulturní performance ve smyslu Alexanderovy definice. Alexanderův koncept totiž předpokládá herce (a diváky), kteří se kulturní performance účastní dobrovolně a z vlastního rozhodnutí vstupují do veřejného prostoru. Alexander chápe herce v kulturní performanci jako svobodně jednajícího jedince, o čemž u procesu s Miladou Horákovou a společníky (přinejmenším) v případě obžalovaných povětšinou rozhodně nemůže být řeč. Nejenže byla obžalovaným naoktrojována jejich role, ale nebylo jim ani dovoleno zvolit si prostředky symbolické produkce – i ty jim byly vnuceny. K tomu je pak třeba ještě připočíst, že i mizanscéna byla určena charakterem performance. Sami obžalovaní tak byli spíše než herci do značné míry redukováni na pouhé prostředky symbolické produkce.

O prokurátorech, soudcích a obhájcích by sice bylo možno hovořit jako o hercích této kulturní performance, neboť jim bylo dovoleno pohybovat se v systému kolektivní reprezentace relativně svobodně a s určitou mírou kontroly si mohly volit i prostředky symbolické produkce. Ovšem zároveň postavení herců v tom smyslu, v jakém herce chápe Alexander, neměli, protože v procesu nevystupovali primárně sami za sebe – prokurátoři zastupovali veřejnou žalobu, soudci „nezávislou“ soudní moc¹⁵⁸ a obhájci obžalovaných¹⁵⁹. Jak prokurátoři, tak soudci vlastně zastupovali státní moc, tedy tu moc, která proces organizovala. I oni se tak vlastně více než herci stali prostředky symbolické produkce. A právě v tom tkví problém aplikace konceptu kulturní performance na proces s Miladou Horákovou. Tento proces totiž vlastně postrádá herce, který by odpovídal Alexandrově definici. Dá se o něm však i přesto hovořit jako o kulturní performanci, nebo je herec pro kulturní performanci podmínkou *sin qua non*?

Klíčem k odpovědi na tuto otázku je uvědomění si, že tak jako herec potřebuje k úspěšnému provedení své performance v daném místě a čase určitý systém kolektivní reprezentace, potřebuje systém kolektivní reprezentace herce, neboť něj by nemohl být performativním způsobem reprezentován a zůstal by v tomto ohledu pouze nevyužitým potenciálem. O to více je pak třeba herců, má-li dojít v systému kolektivní reprezentace ke změně. Za „normálních“ okolností dochází ke změnám v systému kolektivní reprezentace

¹⁵⁸ Soudní moc byla podřízena vůli KSČ stejně jako prokuratura.

¹⁵⁹ I „spolehlivost“ obhájců byla prověřena Státní bezpečností. K tomu, jakým způsobem (ne)hájili zúčastnění obhájci zájmy svých klientů, o jaké obháje šlo a jak byli vybíráni blíže KAPLAN, Karel. *Největší politický proces "M. Horáková a spol."*. 1. vyd. Brno: Doplněk, 1995. Studie, materiály, dokumenty, s. 145.

v podstatě způsobem, který popsal Richard Schechner jako tzv. infinity loop¹⁶⁰, tedy velmi postupně. Avšak změna, která měla v systému kolektivní reprezentace nastat po roce 1948 byla natolik radikální, že vyžadovala i změnu tohoto schématu.

S ohledem na zamýšlený účel procesu, jímž byla legitimizace moci a ustavení nového systému kolektivní reprezentace, a ve světle na jedné straně vnučených (obžalovaní) a na druhé straně více méně dobrovolně přijatých (soudci a prokurátoři) rolí se ukazuje, že proces s Miladou Horákovou a společníky herce ve smyslu Alexanderovy definice neměl, neboť byl primárně performancí nově ustavené moci. Od toho se odvíjejí všechny jeho další aspekty a specifika. Vladimír Just má sice do určité míry pravdu, pokud o něm hovoří jako o hře na soudní proces a simulakru¹⁶¹. Pro pochopení procesu je však potřeba mít neustále na paměti jeho primární účel. Souboj mezi starým a novým systémem kolektivní reprezentace byl sice součástí ideologie nové politické moci a jejího boje proti třídnímu a vnějšímu nepříteli, ale k takovému boji po únoru 1948 vlastně nikdy nedošlo. Jak třídní, tak vnější nepřítel nikdy nejednali sami, ale vždy byli pouze nějak reprezentováni, vždy byl jen vytvářen jejich obraz, jehož tvůrcem byla právě komunistická moc.

Ze systému kolektivní reprezentace komunistická moc vybrala ty prvky, které nejlépe odpovídaly obrazu nepřítel, jež hodlala vytvořit, a patřičným způsobem je zkombinovala, přičemž akcentovala ty nejdůležitější a nejpůsobivější. Tento obraz následně vnesla do veřejného prostoru a jeho prostřednictvím sdělovala charakteristiku „nepřítel“, a to jak v rovině obecné, tak v rovině konkrétní. I zde se vlastně jednalo se vlastně o ostenzi – o sdělení ukazováním v tom smyslu, v jakém jej chápe Osolsobě¹⁶². Ani vztah mezi vládnoucí mocí a jednotlivcem nebyl rovnocenný a symetrický a lze jej charakterizovat jako „nuceně“ metakomplementární¹⁶³.

Celý proces nebyl a nemohl být dialogický¹⁶⁴, neboť onen nepřítel byl pouze mocenským konstruktem – obrazem, jenž se snažila vládnoucí moc vytvořit a vložit do systému kolektivní reprezentace, jež budovala. Proto byla skutečná dialogičnost během

¹⁶⁰ SCHECHNER, Richard. *Performance theory. Rev. and expanded ed.* London: Routledge, 2003. Routledge classics, s. 215

¹⁶¹ JUST, Vladimír. *Teatralita politického procesu aneb „Horáková a společníci“ jako divadelní inscenace.* Dostupný online na <http://host.divadlo.cz/art/clanek.asp?id=10225>

¹⁶² OSOLSOBĚ, Ivo. *Dramatické dílo jako komunikace komunikací. Variace na téma definice Otakara Zicha.* In: *Otázky divadla a filmu*, 1. vydání. Brno: Univerzita J. E. Purkyně. 1970

¹⁶³ *ibid*

¹⁶⁴ Nedostatek dialogičnosti v jiném politickém procesu – procesu s Rudolfem Slánským se podivuje Petr Steiner. viz Steiner, Petr. *Lustrování literatury. Česká fikce v politickém kontextu.* Praha 2002, s. 175–224

procesu potlačována a monologičnost umocňována. Příkladem budiž následující přepis části výslechu Milady Horákové:¹⁶⁵

- předseda senátu Trudák: Cítíte se vinna těmi skutky, jež jsou v obžalobě uvedeny a které se Vám kladou za vinu?
- Milada Horáková: Cítím se vinna činy, které jsem doznala a které podle trestních dnes platných zákonů zakládají jejich skutkovou podstatu.
- předseda senátu Trudák: Oněch činů, jak v nich spatřuje státní prokuratura zločin velezrady a zločin vyzvědačství?
- Horáková: Ano. K některým ovšem vývodům státní obžaloby bych měla ještě své poznámky.
- předseda senátu Trudák: No, k tomu přijdeme.
- prokurátor Urválek: Pane předsedo, dovolíte, prosím vás?
- předseda senátu Trudák: Prosím.
- prokurátor Urválek: Paní obžalovaná, prosím odpovězte jasně. Nemluvte v právnických formulacích. Řekněte nám, zda se cítíte vinnou, že jste (pauza) pracovala protistátně zločineckým způsobem proti lidově demokratické Československé republice.
- Milada Horáková: Ano, tím se cítím vinna.
- prokurátor Urválek: Tak. To je jasná řeč.
- prokurátor Vieska: Já by som mal, pán predseda, tiež ešte dotaz. Možem?
- předseda senátu Trudák: Prosím.
- prokurátor Vieska: Paní obžalovaná, vy ste povedala, že podľa dnes platných zákonov se cítíte vinnou. Tážem sa vás, či velezrada a špionáž podľa predtým platných zákonov nebola trestná.
- Horáková: Byla. (nesrozumitelný začátek slova)
- prokurátor Vieska: (skočí jí do řeči) Ďakujem, nepotrebujem viac.

Z této krátké ukázky je patrné, jak byl pokus Milady Horákové odkázat na „starý“ systém kolektivní reprezentace jeho srovnáním se systémem „novým“ („podle trestních dnes platných zákonů“) potlačen. Aby tento odkaz zastřel, snažil se prokurátor Urválek otázku postavit jinak a pokus Horákové vztáhnout své činy ke „starému“ systému zamlžit tím, že jej označil za nejasné mluvení „v právnických formulacích“. Vieska, jemuž patrně nepřipadalo takové zastření dostatečné, pak položil otázku (zda „podla predtým platných zákonov“ nebyla

¹⁶⁵ dle zvukového záznamu dostupného na http://www.rozhlas.cz/leonardo/proces/_zprava/proces-s-miladou-horakovou-a-spol--588512 Na tomto místě je nutné poznamenat, že audiovizuální záznam dostupný např. na <https://www.youtube.com/watch?v=0cJZerPi4I0> je sestříhaný a neobsahuje ony „technické výměny“ mezi prokurátory Urválkem, Vieskou a předsedou senátu Trudákem. V přepisu se pokouším zachovat Vieskův typický idiolekt.

velezrada a špionáž trestná), na níž je možné ilustrovat rigiditu právní terminologie, těžkosti související s jejím naplněním novými významy a zároveň možnosti využití její znakovosti. Těžiště jeho „argumentu“ spočívá totiž právě ve znakovosti slov „velezrada“ a „špionáž“. Způsob, jakým pak Vieska výměnu na toto téma ukončil, dokazuje, jak byla v procesu opravdová dialogičnost nežádoucí¹⁶⁶. Jde přitom o jev pro politický proces typický¹⁶⁷.

Proces tak byl spíše než soubojem narativů či soubojem dvou systémů kolektivní reprezentace „monologem moci“, v němž za pomoci různých nástrojů a prvků systému kolektivní reprezentace performovala sama politická moc vedena snahou o upevnění své legitimacy, potvrzení a stabilizaci již ustaveného systému kolektivní reprezentace vycházejícího z její ideologie. V průběhu výslechu obžalovaného Jiřího Hejdy pronesl dokonce prokurátor Vieska tato slova: „Já chcem konštatovať jednu vec. Pán obžalovaný, skutočne mám... nemám najmenšiu chuť polemizovať s váma. Chcem len konštatovať, a nie vám, občanom republiky, ktorí sledujú tento proces, že ste v záujmu cudzích kapitalistov chcel otvoriť naše brány improtu a zabiť náš vlastný priemysel.“¹⁶⁸

Z ukázky výslechu Milady Horákové je rovněž patrné, že současně s performancí moci probíhala i performance soudců, prokurátorů, obhájců a jednotlivých obžalovaných a že ani toto hledisko nelze opustit. Soudci, prokurátoři a obhájci však měli pro svou performanci jiné výchozí pozice než obžalovaní, měli jiný vztah k vládnoucí moci, byli vedeni jinou motivací a předně – nebyli v situaci ohrožení svobody či dokonce života. Jejich výkony tak mohly být mnohem opravdovější – u nich na rozdíl od obžalovaných mohlo dojít ke katexi, a to i vzhledem k tomu, že hráli role, na něž byli jako profesionálové zvyklí.

U obžalovaných tomu tak nebylo. Pro ně se jednalo o role nové, vnucené. Obžalovaní byli nejvíce autentičtí právě v těch částech soudního jednání, kdy se vnucené roli a úloze pouhého nástroje symbolické produkce snažili vzepřít a projevit se sami za sebe.

¹⁶⁶ Ještě více se pak tato tendence projevila tzv. šedé knize, publikaci, kterou pod názvem „Proces vedením záškodnického spiknutí proti republice, Horáková a spol.“ vydalo v červnu 1950 Ministerstvo spravedlnosti nákladem 140 000 výtisků (cena 20 Kčs) a jež budila zdání, že obsahuje úplný a autentický záznam procesu. Citovaná pasáž je v šedé knize zcela zkrácena tak, že naprosto ztrácí agonální charakter – první odpověď Milady Horákové je podle šedé knihy pouhé „ano“. Vypuštěna byla i její slova o tom, že se bude chtít dále vyjádřit k „některým vývodům státní obžaloby“. Rovněž vstupy prokurátorů byly upraveny a Vieskova otázka byla vynechána úplně.

¹⁶⁷ supra note 154

¹⁶⁸ cit. dle zvukového záznamu dostupného na http://www.rozhlas.cz/leonardo/proces/_zprava/proces-s-miladou-horakovou-a-spol--588512

Pro ilustraci uvádím následující přepis¹⁶⁹ části výslechu Jiřího Hejdy, tykající se špionážních zpráv o hospodářských výsledcích československého průmyslu a zemědělství, které měl Jiří Hejda předávat do zahraničí. Hejda se snažil při výslechu vysvětlit, že tyto zprávy obsahovaly z větší části veřejně dostupná statistická data. Sice přiznal, že do zpráv zahrnoval i data důvěrná a přísně důvěrná, k nimž se dostal jako člen národohospodářské komise, ale striktně formálně trval na jejich odlišení od dat tajných. Do výslechu se vložil předseda senátu Trudák:

- předseda senátu Trudák: Věděl jste, že jde o státní tajemství, důležité státní tajemství. To je samozřejmé. Věděl jste...
- Jiří Hejda: (skočí mu do řeči). Prosím. My jsme měli, pane předsedo, jestli dovolíte, my jsme měli tajné zprávy, byly zvláštní, číslované. Z těch jsem nikdy nepoužil, ty jsem taky všechny vrátil. A já jsem používal jenom dat hospodářských..
- prokurátor Vieska: (skočí mu do řeči) Všechny?
- Jiří Hejda: Všechny.
- prokurátor Vieska: Skutečně?
- Jiří Hejda: (ještě před dokončením otázky) Všechny.
- prokurátor Vieska: A tieto čo mám tuna?
- Jiří Hejda: To nejsou tajný, raďte se podívat.
- prokurátor Vieska: (pečlivě artikuluje) Přísně důvěrné.
- Jiří Hejda: (opět ho nenechává domluvit) To je něco jiného, milý. Důvěrné, přísně důvěrné a tajné. Tajné byly zvláštní.
- Vieska: Pane obžalovaný, sú to přísně důvěrné, je to číslované a podľa obsahu sú tajné, ano? I keď formálně tam to razítko není. Je to tak?
- Jiří Hejda: V plánovací komisi se to rozlišovalo. Ale prosím ta data...
- Vieska: (skočí mu do řeči) Američania myslím nerozlišuju. Tieto údaje, ktoré sú tu na v materiálu len přísně duvernom stoja pre tych, ktorí chcú nám rozvrátit hospodárstvo, miliony. A sú ochotni za to zaplatit.
- Jiří Hejda: No já jsem jim ta data ale nedával.
- předseda senátu Trudák: Já bych se jinak vás otázel, pane obžalovaný.
- Urválek: Pane předsedo, dovolíte jenom prosím.
- předseda senátu Trudák: Prosím, až... teď já tuto otázku položím, pane státní prokurátore. Rozlišování mezi důvěrnými, přísně důvěrnými a tajnými spisy se dělo asi jen z toho důvodu, jak se s těmito spisy má manipulovat uvnitř úřadu, ano?

¹⁶⁹ cit. dle zvukového záznamu dostupného na http://www.rozhlas.cz/leonardo/proces/_zprava/proces-s-miladou-horakovou-a-spol--588512

Jiří Hejda: Ano.

předseda senátu Trudák: Pokud jde o veřejnost, byly všechny...

Jiří Hejda: (skočí mu do řeči) Všechny byly důvěrné.

předseda senátu Trudák: Tajné tedy

Jiří Hejda: Samozřejmě.

předseda senátu Trudák: Státní – obsahující státní tajemství do jisté míry...

Jiří Hejda: To prosím nemohu...

předseda senátu Trudák: Ve své souvislosti...

Jiří Hejda: Nemohu posoudit.

předseda senátu Trudák: To by byla kvalifikace. To je správné.¹⁷⁰

Jiří Hejda: Nemohu posoudit.

předseda senátu Trudák: Ano.

Z této ukázky je poznat, do jakých obtíží se prokurátoři dostávali a jak si byli nejistí, pokud obžalovaný začal jednat autenticky. V takových případech se do výsledku často vložil předseda senátu Trudák. Jiřímu Hejdovi se však nakonec podařilo rozptýlit i jeho. Trudákovi tak nezbylo než otázku, zda se jednalo o tajná data, raději opustit.

Snahu o narušení připraveného průběhu performance lze demonstrovat i na ukázce z výsledku Závěše Kalandry. Kalandra však pro svou performanci volil jiné prostředky než například Jiří Hejda. V části svého výsledku Závěš Kalandra popsal, jak se „spolčil ve špionážní činnosti s Peclem“:

Závěš Kalandra: To ovšem začalo náhodným setkáním v srpnu roku 1948.

předseda senátu Trudák: No, jak to prosím bylo?

Závěš Kalandra: A.. Náhodné setkání dvou starých kamarádů, dvou starých spolužáků z téhož ústavu.

předseda senátu Trudák: No.

Závěš Kalandra: Z tohoto... z tohoto setkání se rozvinula nejprve... nejprv... se rozvinul nejprve styk, který neměl ještě s žádnou protistátní činností nic společného, ale začátkem prosince téhož roku jsme se na jedné z těchto schůzek dohodli o tom, že a jak bychom prováděli, jak jsme tehdy tomu říkali, informační činnost.

prokurátor Vieska: A teraz tomu hovoríte?

Závěš Kalandra: Špionáž, vyzvědačství.

¹⁷⁰ Po obžalovaném nemůže být v trestním řízení požadováno, aby činil právní závěry, např. aby skutek, jenž je mu kladen za vinu, právně kvalifikoval. To je úkolem soudu.

- předseda senátu Trudák: K tomu, abyste mohli tuto špionážní činnost provozovat, potřebovali jste nějaké spojení na toho, komu jste tyto zprávy předávali.
- Záviš Kalandra: Ano, pane předsedo. A o tomto spojení jsem právě věděl já.
- předseda senátu Trudák: Ano. Kdo to byl?
- Záviš Kalandra: To byla Mary Bakerová.
- předseda senátu Trudák: Jinak, ještě lépe, kdybyste nám řekl...
- Záviš Kalandra: Mary Bakerová byla anglická státní příslušnice, která byla v tu dobu zaměstnaná u nás v Československém rozhlasu jako anglická hlasatelka.
- předseda senátu Trudák: Měla ona styky s někým prosím ještě...
- Záviš Kalandra: Ovšem.
- předseda senátu Trudák: S kým měla styky?
- Záviš Kalandra: Měla intimní styky s Wolfgangem Salusem, který byl...
- předseda senátu Trudák: (skočí mu do řeči) No tak to nemyslím.
- Záviš Kalandra: Pardon.
- předseda senátu Trudák: Já myslím ty styky, které nás zajímají.
- Záviš Kalandra: To byly i politické styky přirozeně.
- předseda senátu Trudák: Také politické, ale ty styky, kterouž... kterých bylo poté využito k předávání těch špionážních zpráv.
- Záviš Kalandra: Ano, zde měla styk s redaktorkou United Press, Helenou Fischerovou.

Momenty de facto improvizovaných snah obžalovaných narušit performanci moci měly agonální charakter a tyto snahy obžalovaných podle mě nelze obecně označit za pouhé zcizování, o němž hovoří Vladimír Just¹⁷¹. Každý z obžalovaných se snažil bránit redukcí na pouhý obraz jiným způsobem a v performanci některých obžalovaných nelze zcizovací prvky nalézt vůbec. Autentičnost obžalovaných, která vlastně ohrožovala hladký průběh performance moci, nutila zejména prokurátory reagovat do značné míry spontánně, což jim činilo problémy. Právě v těchto momentech sice proces získával zpět opravdovou dialogičnost, jež je soudnímu jednání vlastní, zároveň však performance moci ztrácela na přesvědčivosti, a to právě proto, že na autenticitu obžalovaných nebyli soudci ani prokurátoři náležitě připraveni. I přes tyto občasné slovní výměny se však obžalovaní více méně podřídili vnucené roli a drželi se naučených pasáží svých předem připravených výpovědí.

¹⁷¹ supra note 161

Problém autenticity herců je však jen jedním z problémů aplikace konceptu kulturní performance. Dalším problémem, o němž se však zmíním jen krátce, je problém pozorovatelů/publika a jeho psychologie.

Publikum by bylo v případě procesu s Miladou Horákovou nutno rozdělit na publikum v soudní síni a publikum v širším slova smyslu, tedy de facto na všechny tehdejší obyvatele Československa. Problém nastává především v případě publika v soudní síni. Je totiž otázkou, lze-li o přítomných hovořit jako o publiku, neboť i oni byli vybíráni vládnoucí mocí a je možné pochybovat o tom, nakolik byla účast přímo na soudním jednání dobrovolná. Naopak některým jednotlivcům nebylo dovoleno, aby byli soudnímu jednání přítomni. Diváci v soudní síni se každý den procesu měnili a nebyli tedy přítomni procesu jako celku.

U publika v širším slova smyslu, na něž měl proces působit nejvíce, je problémem, že se mu dostávalo pouze sestříhaných, cenzurovaných a komentovaných částí soudního jednání. Toto publikum tedy vlastně nemohlo vnímat autentickou performanci, ale pouze její zprostředkovaný obraz.

Závěr

V předkládané práci jsem se pokusil postihnout některé oblasti, v nichž se teatrologie a právo mohou setkat. Na počátku mého zájmu bylo jakési nejasné tušení, že zdánlivě tolik odlišné obory jako právo a divadelní věda, mají něco společného. Tyto řádky se mi nepíší lehce, neboť jsem si vědom, že mnoha témat jsem se pouze dotknul a mnohé směry, kterými by se bylo možné při zkoumání vztahu teatrality a práva vydat, jsem jen naznačil. Doufám však, že se mi podařilo náležitě poukázat na skutečnost, že soudní jednání je ovládáno principy performativity a že je možné jej zkoumat jako performanci. Zatímco jednání v civilní věci má blíže ke hře, jednání ve věcech trestních je těsněji spjato s rituálem, což je dáno jeho odlišnou společenskou funkcí.

Zvláštním případem soudního jednání v trestní věci je pak politický proces, který vlastností soudního jednání využívá, částečně je přetváří a podřizuje politickému účelu. Za nejdůležitější poznatek ze zkoumání procesu s Miladou Horákovou považuji alespoň částečné objasnění mechanismu jeho společenského působení vzhledem k legitimizaci vládnoucí moci. Tento mechanismus je založen na schopnosti soudního jednání jako performance konané v prostředí symbolického fóra zprostředkovat narativ, pracovat s ostenzí a aktualizací, znovu zpřítomňovat skutečnost, působit symbolicky a měnit prvky systému kolektivní reprezentace.

Problémem, který se po celou dobu zkoumání procesu s Miladou Horákovou a společníky znovu a znovu vynořoval, je jeho mnohoznačnost. Tento proces je zároveň soudním jednáním v trestní věci a zároveň procesem politickým. Je zároveň nástrojem propagandy a politického boje, prostředkem legitimizace moci, její performancí a současně performancí jeho jednotlivých účastníků. Která z těchto jeho vlastností je nejvíce určující a nejvíce ovlivnila jeho podobu? Lze o něm vůbec hovořit jako o soudním jednání, nebo byl tento proces spíše než soudním jednáním kulturní performancí svého druhu? A konečně, jednalo se o jedinou (kulturní či sociální?) performanci, tvořenou performancemi jejích účastníků, nebo je třeba jej nahlédnout primárně jako performanci moci a teprve od ní odvozovat performance jednotlivých herců? Tyto otázky ponechávám nezodpovězené, neboť vyžadují další zkoumání, jemuž jsem snad svou prací připravil podmínky.

Summary

The aim of this bachelor's thesis is to find and examine points of contact between law and theatre science. In the first part of the thesis, the trial is examined closely being the main point of contact. History of trial, its development and types are examined with regard to ritual-like actions to prove that trials in general are governed by performative principles. Special attention is paid to their ability to convey meaning and information as well as depict and construct reality. The nature of criminal trial is examined more closely to point out its special functions in society.

The second part of the thesis focuses on the trial of Milada Horáková. It analyses this show trial critically from the theatrical point of view with regard to Jeffrey Alexander's concept of cultural performance. Functions of this trial and their mechanisms are being investigated showing that the main function the trial was the legitimation of power of the totalitarian communist regime in Czechoslovakia. It shows this function of the show trial rests upon its ability to convey meaning and that very ability enabled the regime to make use of the trial for propaganda.

As far as the concept of cultural performance is concerned, its application on the trial of Milada Horáková proves to be problematic due to many facets and of the trial. The thesis is dealing with the problems of voluntariness and authenticity of the actors' performances especially and concludes the trial deserves to be further examined.

Použité zdroje a bibliografie

ALEXANDER, Jeffrey C, Bernhard GIESEN a Jason L MAST. *Social performance: symbolic action, cultural pragmatics, and ritual*. New York: Cambridge University Press, 2006, xv, 374. ISBN 9780521674621.

ALEXANDER, Jeffrey C. *The performance of politics: Obama's victory and the democratic struggle for power*. New York: Oxford University Press, 2010. ISBN 9780199744466.

ARNOLD, Thurman Wesley. *The folklore of capitalism*. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers, c2010. ISBN 141281037X.

ARNOLD, Thurman Wesley. *The folklore of capitalism*. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers, c2010, lvii, 400 p. ISBN 141281037X.

ARON, Raymond. *Opium intelektuálů*. Přeložil Helena BEGUIVINOVÁ. Praha: Mladá fronta, 2001. Myšlenky (Mladá fronta), sv. 1. ISBN 8020408428.

BALÍK, Stanislav a Michal KUBÁT. *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů*. Praha: Dokořán, 2004. ISBN 8086569896.

BALL, Milner S. *The promise of American law: a theological, humanistic view of legal process*. Athens: University of Georgia Press, c1981, xii, 209 p. ISBN 0820305723.

BALL, Milner S. *The promise of American law: a theological, humanistic view of legal process*. Athens: University of Georgia Press, c1981. ISBN 0820305723.

BARAK, Aharon a TRANSLATED FROM THE HEBREW BY SARI BASHI. *Purposive interpretation in law*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2007. ISBN 9780691133744.

BARKUN, Michael. *Religion and the racist right: the origins of the Christian Identity movement*. Rev. ed. Chapel Hill: University of North Carolina Press, c1997, xv, 330 p. ISBN 0807846384.

BARKUN, Michael. *Law without sanctions. Order in primitive societies and the world community*. Yale University New Haven, Conn. 1968

BELL, Catherine M. *Ritual theory, ritual practice*. New York: Oxford University Press, 2009, xvi, 270 p.

BOBEK, Michal, Pavel MOLEK a Vojtěch ŠIMÍČEK. *Komunistické právo v Československu: kapitoly z dějin bezpráví*. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav, 2009. ISBN 9788021048447.

BURNS, Robert P. *A theory of the trial*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, c1999, 247 p.

CLUNE, Bill. *Law in action and law on the books: A primer*. dostupně online na <https://newlegalrealism.wordpress.com/2013/06/12/law-in-action-and-law-on-the-books-a-primer/>

HERCZEG J., *Přístup médií na jednání soudu a právo na spravedlivý proces*, dostupné online na <http://www.bulletin-advokacie.cz/pristup-medii-na-jednani-soudu-a-pravo-na-spravedlivy-proces>

HOEBEL, E. ADAMSON. *The law of primitive man: a study in comparative legal dynamics*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 2006. ISBN 0674023625.

EHRlich, Eugen. *Fundamental principles of the sociology of law*. Překlad Walter L Moll. New Brunswick: Transaction Publishers, 2002, lxviii, 539 s. Law & society series. ISBN 9780765807014.

EHRlich, Eugen. *Fundamental principles of the sociology of law*. 1975. New York: Arno Press, 1936. Harvard studies in jurisprudence, v. 5. ISBN 0405065027.

EHRMANN, Henry Walter. *Comparative legal cultures*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, c1976, xv, 172 p. ISBN 0131538586.

EVANS-PRITCHARD, E. *Witchcraft, oracles, and magic among the Azande*. Oxford: Clarendon, 1976, xxxiii, 265 s. Clarendon paperbacks. ISBN 9780198740292.

FIDELIUS, Petr. *Řeč komunistické moci*. Praha: Triáda, 1998. Paprsek (Triáda). ISBN 8086138038.

FISCHER-LICHTE, Erika. *Estetika performativity*. Mníšek pod Brdy: Na konáři, 2011, 334 s. Teorie (Na konáři). ISBN 9788090448728.

FRIEDMAN, Lawrence M. *The legal system: a social science perspective*. New York: Russell Sage Foundation, c1975, viii, 338 p. ISBN 087154296X.

GEERTZ, Clifford. *Negara: the theatre state in nineteenth-century Bali*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, c1980. ISBN 0691053162.

GEERTZ, Clifford. *Local knowledge: fact and law in comparative perspective*, in: *Local knowledge: further essays in interpretive anthropology*. New-York/N.Y./USA etc. Basic Books, 1983, s. 167-234, dostupný online na http://hypergeertz.jku.at/GeertzTexts/Local_Knowledge.htm#13

GERLOCH, Aleš. *Teorie práva*. 6., aktualiz. vyd. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2013, 310 s. ISBN 9788073804541.

GOFFMAN, Erving. *Všichni hrajeme divadlo: sebezprezentace v každodenním životě*. Praha: Nakladatelství Studia Ypsilon, 1999, 247 s. ISBN 8090248241.

HART, H. *The concept of law*. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press, 1994, xii, 315 s. Clarendon law series. ISBN 0198761236.

HENRY SUMNER MAINE a FOREWORD BY LAWRENCE ROSEN. *Ancient law: its connection with the early history of society, and its relation to modern ideas*. Reprint, [der Ausg.] New York, Holt, 1864. Tucson: University of Arizona Press, 1986. ISBN 9780816510061.

HUIZINGA, Johan. *Homo ludens: o původu kultury ve hře*. Překlad Jaroslav Vácha. Praha: Dauphin, 2000, 297 s. Studie (Dauphin). ISBN 8072720201.

JØRGENSEN, Stig. *Reason and reality*. Aarhus: Aarhus University Press, 1986, 159 s. Acta Jutlandica, 62. ISBN 8772880023.

JUST, Vladimír. *Teatralita politického procesu aneb „Horáková a společníci“ jako divadelní inscenace*. Dostupné online na <http://host.divadlo.cz/art/clanek.asp?id=10225>

KABELE, Jiří (ed.). *Výklady vládnutí v reálném socialismu: (dědictví VI)*. Praha: Matfyzpress, 2004. ISBN 8086732312.

KAPLAN, Karel. *Největší politický proces "M. Horáková a spol."*. Brno: Doplněk, 1995. Studie, materiály, dokumenty. ISBN 808527048X.

KNAPP, Viktor. *Teorie práva*. Praha: C.H. Beck, 1995, xvi, 247 s. Beckovy právnické učebnice. ISBN 8071790281.

KOUKOLÍK, František a Jana DRTILOVÁ. *Vzpouřa deprivantů: nestvůry, nástroje, obrana*. Nové, přeprac. vyd. Praha: Galén, 2006. Makropulos. ISBN 9788074921209.

KOUROVÁ, Pavlína a Petr KOURA. *Žádáme trest smrti!: propagandistická kampaň provázející proces s Miladou Horákovou a spol. : (historická studie a edice dokumentů)*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2008. Edice dokumentů. ISBN 9788087211038.

KUBINA, Lukáš. *Teatralita prvomájových oslav v letech 1948 až 1952 v ČSR*. Magisterská diplomová práce, Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Brno, 2014

KURR VAN GENNEP, Charles-Arnold. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Přeložil Helena BEGUIVINOVÁ. Praha: Lidové noviny, 1997. Mythologie, sv. 1. ISBN 8071061786.

LEHMANN, Paul. The Metaphorical Reciprocity between Theology and Law. *Journal of Law and Religion*, Vol. 3, No. 1, 1985, pp. 179-191.

LENIN, Vladimír Iljič. *Stát a revoluce: marxistické učení o státu a úkoly proletariátu v revoluci*. Praha: Otakar II., 2000. ISBN 8086355802.

LIPSET, Seymour Martin. *Political man: the social bases of politics*. 4th print. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1981. ISBN 0801825229.

MERRY, Sally Engle. *Getting justice and getting even: legal consciousness among working-class Americans*. Chicago: University of Chicago Press, c1990, x, 227 p. ISBN 0226520692.

MERTZ, Elizabeth. 1994. *Legal language: Pragmatics, poetics, and social power*. *Annual Review of Anthropology* 23:435–455

MOŽNÝ, Ivo. *Proč tak snadno--: některé rodinné důvody sametové revoluce : sociologický esej*. 3. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2009. Knižnice Sociologických aktualit (SLON), sv. 2. ISBN 9788074190131.

OSOLSOBĚ, Ivo. *Dramatické dílo jako komunikace komunikací o komunikaci*. Variace na téma definice Otakara Zicha. In: *Otázky divadla a filmu*, 1. vydání. Brno: Univerzita J. E. Purkyně. 1970

PIRIE, Fernanda. *The anthropology of law*. Oxford: Oxford University Press, 2013, xi, 268 s. Clarendon law series. ISBN 9780199696857.

PŘIBÁŇ, Jiří. Na stáži jednoty světa: marxismus a právní teorie. In Bobek, M., MOLEK, P., ŠIMÍČEK, V. (eds.) *Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví*. Mezinárodní politologický ústav, Masarykova univerzita: Brno, 2009, str. 39-59. Elektronicky přístupné na <http://www.komunistickepravo.cz>.

ROBERT P. BURNS. *A theory of the trial*. 2. print., and first paperback print. Princeton, NJ [u.a.]: Princeton Univ. Press, 2001. ISBN 9780691089805.

ROBERTS, Simon. *Order and dispute: an introduction to legal anthropology*. 2nd ed. New Orleans, Louisiana: Quid Pro Books, 2013, x, 177 p. Classics of law and society series. ISBN 9781610271844.

ROUBAL, Jan. *Souřadnice a kontexty divadla: antologie současné německé divadelní teorie*. Praha: Divadelní ústav, 2005. ISBN 8070081899.

SCHECHNER, Richard. *Performance studies: an introduction*. 2nd ed. New York: Routledge, 2006, xi, 351 p. ISBN 9780415372466.

SCHECHNER, Richard. *Performance theory. Rev. and expanded ed.* London: Routledge, 2003. Routledge classics. ISBN 0415314550.

SINGER, Milton a FOREW. BY M.N. SRINIVAS. *When a great tradition modernizes: an anthropological approach to Indian civilization*. London: Pall Mall Press, 1972. ISBN 9780269028076.

SKŘEJPEK, Michal. *Ius et religio: právo a náboženství ve starověkém Římě*. Pelhřimov: Vydavatelství 999, 1999, 317 s. ISBN 809010648X.

STEINER, P. *Lustrování literatury: česká fikce v politickém kontextu*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002. ISBN 8071065188.

POUND, Roscoe. *Law in Books and Law in Action*. 44 American Law Review, r. 1910, s. 12-36

TURNER, Victor Witter. *Průběh rituálu*. Přeložil Lucie KUČEROVÁ. Brno: Computer Press, 2004. Eseje a studie. ISBN 8072269003.

VAGO, Steven. *Law and society*. 10th ed. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, c2012, xv, 460 p. ISBN 0205820387.

VEČEŘA, Miloš a Martina URBANOVÁ. *Sociologie práva*. 2., upr. vyd. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2011, 313 s. ISBN 9788073803216.

VON MANFRED REHBINDER. *Rechtssoziologie*. 4., neu bearb. Aufl. München: Beck, 2000. ISBN 9783406458385.

WEBER, Max. *Autorita, etika a společnost: pohled sociologa do dějin*. Přeložil Jan. ŠKODA. Praha: Mladá fronta, 1997. Souvislosti (Mladá fronta), sv. 11. ISBN 8020406115.

WEIL, Simone. *Oppression and liberty*. Přeložil Arthur WILLS, přeložil John PETRIE. London: Routledge, 2001. Routledge classics. ISBN 9780415255608.

ZIPPELIUS, Reinhold. *Das Wesen des Rechts: eine Einführung in die Rechtstheorie*. 6. Aufl. Stuttgart: Kohlhammer, 2012. ISBN 9783170223554.

Velký sociologický slovník. Praha: Karolinum, 1996. ISBN 8071841641.

<http://www.epravo.cz/top/clanky/koncepce-stabilizace-justice-program-ministerstva-spravedlnosti-26503.html>

http://www.rozhlas.cz/leonardo/proces/_zprava/proces-s-miladou-horakovou-a-spol--588512

<http://www.psp.cz/eknih/1946uns/stenprot/114schuz/s114002.htm>

http://www.psp.cz/eknih/1948ns/tisky/t0160_01.htm

http://www.psp.cz/eknih/1948ns/tisky/t0094_02.htm

Všechny citace jsou podle stavu ke dni 30. 11. 2016. Citované právní předpisy již ve zdrojích neuvádím.